

19-72-73

शिवराज

संपादक

प्रा. चंद्रकुमार तलगे

विद्यार्थी प्रतिनिधी.

प्रकाश पाटील

- प्राध्यापक वर्ग -

	<p>प्राचार्य : डॉ. अंतादास दिगंबर माडगूळकर M. A. Ph. D</p>
मराठी विभाग :	<p>प्रा. व्ही. एस्. बन्ने M. A. प्रा. चंदकुमार नलगे M. A.</p>
हिन्दी विभाग :	<p>प्रा. डॉ. एस्. जी. गोकाककर M. A. B. Ed. Ph. D प्रा. कु. एस्. एल्. फडणिस M. A. B. Ed</p>
इंग्रजी विभाग :	<p>प्रा. एन्. आर. दुंडगेकर M. A. LL. B. प्रा. पी. जी. शहा M. A. प्रा. एस्. व्ही. वराडकर M. A. M. Ed. LL. B.</p>
अर्थशास्त्र विभाग :	<p>प्रा. एस्. टी. जाधव M. A. प्रा. ए. ए. घोवार M. A.</p>
समाजशास्त्र विभाग :	<p>प्रा. के. व्ही. कुराडे M. A.</p>
मानसशास्त्र व तर्कशास्त्र विभाग :	<p>प्रा. बी. के. सोरटे M. A. (Nagpur), M. A. (Poona)</p>
राज्यशास्त्र विभाग :	<p>प्रा. व्ही. एन्. गर्जेदगड M. A. D. Ed.</p>
वाणिज्य विभाग	<p>प्रा. ए. एस्. पंडीत M. Com (Poona) M. Com. (Shivaji) प्रा. डी. जी. डिककार M. A. M. Com. LL. B. प्रा. डी. के. दंडगे B. A. LL. B. प्रा. डी. एस्. गाडे B. Com, A. C A</p>
भूगोल व जीवनाभिमुख विज्ञान	<p>प्रा. एस्. एस्. जोशी M. A.</p>
शासिक शिक्षण विभाग :	<p>श्री. ए. एस्. नाळे B. A. H. D. Ed.</p>

लारारणी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

शिवराज महाविद्यालय, गडाहिंगलज.

शिवराज

: संपादक मंडळ :

अध्यक्ष- प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर

मुख्य संपादक- प्रा. चंद्रकुमार नलगे

भारती विभाग- प्रा. व्ही. एस्. बने

हिन्दी विभाग- प्रा. डॉ. एस्. जी. गोकाककर

इंग्रजी विभाग- प्रा. एन्. आर. तुंडगेकर

विद्यार्थी प्रतिनिधी- प्रकाश पाटील

मुखपृष्ठ- बालासाहेब खोत

त. व. वाणिज्य

मुद्रण- भारती मुद्रणालय, पाचवी गल्ली, शाहपुरी, कोल्हापूर.

Statement about ownership and other particulars about newspaper 'Shivraj' Miscellany of Shivaraj Mahavidyalaya, Gadhinglaj to be published in the first issue every year after last day of February.

From No. IV (Rule No. 8)

Place of publication	Shivraj Mahavidyalaya, Gadhinglaj
Periodicity of its publication	Annual
Printer's Name	S. R. Shipurkar
Nationality	Indian
Address	824 E, Shahupuri, Kolhapur.
Publisher's Name	Prin. Dr. A. D. Madgulkar
Nationality	Indian
Address	Shivraj Mahavidyalaya, Gadhinglaj
Editor's Name	Prof. Chandrakumar Nalage
Nationality	Indian
Address	Shivraj Mahavidyalaya, Gadhinglaj

I. A. D. Madgulkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Gadhinglaj

A. D. Madgulkar
Signature of Publisher

ही तर मात जिद्द भान निष्ठा यांचीच !

संस्थेचे सन्माननीय अध्यक्ष : श्री. व्ही. टी. पाटील

सुरेख... सुंदर... चिंतन

एथ प्रमेय रुचीस आले...

प्राचार्य डॉ. अंबादास दिगंबर माडगुळकर.

आमने प्राध्यापक

(उभे) डावीकडून- प्रा. ए. ए. पोवार, प्रा. डी. जी. डिक्कार, प्रा. पी. जी. शहा, प्रा. एस्. व्ही. वराडकर, प्रा. के. व्ही. कुराडे,
प्रा. व्ही. एन्. गर्वेंद्रगड, श्री. नाळे.

(वमलेले) डावीकडून- प्रा. कु. एस्. एल्. फडणीस, प्रा. एस्. टी. जाधव, प्रा. एन्. आर. टुंडगेकर, प्रा. चंद्रकुमार नलगे,
प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर, प्रा. डॉ. एस्. जी. गोकार्कर, प्रा. ए. एस्. पंडित, प्रा. बी. के. सोरटे,
प्रा. व्ही. एम्. वने.

तथा वाच

रमण, रमणं, तोडाचा चवू करून लाड-लडिवाळ बोलणं हे सारं टाकून मूळगी वाडली. मोठी झाली. दिल्या घरी सुखी गेली की मग मात्र मातेचं मन भांडघात पडतं. हा अंक हातावेगळा करताना ह्याच आनंदानं मन भरून आलंय. उज्वलं जूजवलं, भरवलं आरवलं, धोपटलं, प्रसंगी थापटलं. या सान्या प्रसंगातून गेलेल्या आईच्या मनान्या जो आनंद होतो, त्याचा अनुभव जावे त्याच्या वंशा, त्यालाच कळे. या मन पुत आनंदानं हा अंक आपल्या हाती अर्पण करीन आहे.

कळपा -

रोखलेले स्वाम, खिललेले डोळे, डोलणाऱ्या माना, फुलणारे चेहरे, दुरगारी मन । - - कळपाची नि स्वमितं इयं पाना पानात व्यक्त होताना धडपडत असतील. कळपाची नि स्वमितं कळीच्या मनानंच समजून घ्यायचीच असतात त्या नि.स्व-मिताचा शोध ही या तवनिर्माणांमागची प्रमववेदना !

फुलपाखर -

सापलेली अक्षर ही आरशातल्या प्रतिबिंबासारखी असतात. प्रतिबिंबानी कितीही मायाय केला तरी त्यात खंयच्या कुठून येणार ? प्रतिबिंबाधारे त्या चैत-न्याचा शोध घ्यायचा असतो. इथ मात्र अति तरल आणि संवेदनशील मनाचं काम अवोध मनातील अव्यक्त भावनांची ही अक्षर ओळख आहे. त्यामाठीच हा अंक

या अंकात छापलेल्या ओळी उमटलेली अक्षर या मागील रम तरंगाचा आविष्कार हरीण काळजान समजून घेतल्याम लडिवाळ भावभावना मधुमधुर कल्पना आणि सुरसुंदर विचार यांची अप्रगत इद्रधनुष्य बंधरताना दिमतील' - - - त्यावर एखाद दुसर फुलपाखर बरखाली फिरट्या घेताना कधी कुठं स्थिरावलं तर या प्रयत्नाच मार्भक झालं अम वाटेत.

देव-

इथली मुलं खरोखरच देव आहेत. शिवराजचा विद्यार्थी आज्ञाधारक आहे. मर्यादशील आहे. तो नव्यासाठी, घर, घरपणाच्या बदलासाठी आमुसलाय. त्याला कुणी देताना नको ते दिलं, चुकीचं दिलं, तर त्याला त्याचा नाईलाज असतो. पण त्यांची प्रकृती बालबोध आहे. रागळ्या मराठमोळ्या भावुकतेतली भक्ती आणि भद्रा ही त्याच्या घराण्याची संस्कृती आहे. त्यात उद्धटपणा, उर्मट आडदांडपणा असणार नाही. प्रेमानं वागणाऱ्याशी कृतघ्नपणानं तो वागणार नाही. गुरुशी वाग- ताना शिवराज विद्यार्थी असा आदर-आपुलकीनं वागतो. इथल्या प्राध्यापकांना याचा अनुभव आहे. ते आनंदानं, गौरवानं याचा उल्लेख करतात. हे देवपण टिक- वणं आणि स्वतःचा विकास साधणं म्हणजे शिक्षण. असं शिक्षण मिळवण्यासाठी परिश्रम आणि मर्यादशील वर्तन यांची गरज असते. हेच विद्यार्थी दशेतलं ध्येय असतं.

देवत्व-

पहिल्या सत्रात आंबोलीला सहल गेली होती. वरती घाटात गाडी एका खड्यात रुतली. निघता निघेना. पाऊस पडत होता. 'कॉलेजची' मुलं. आरडा ओरड झाली पाहिजे होती. गडबड गोंधळ करायला कशी संधी चालून आली होती. महलीत मुलीबाळीही होत्या - - - - मुलं केवढ्या जबाबदारीनं वागली. दगडं टाकून दुसरा रस्ता तयार केला. गाडी खेचयला एस्. टी. कर्मचाऱ्यांना मदत केली. सतत पाच सहा तास परिश्रम. अंधारच अंधार - - - भयाण जंगल. करकरणारी मध्यरात्र, पिसाट धुकं, त्यातच रपरपणारा पाऊस. बर्फगार थंड. ना जवळ गाव. ना आधार. अशावेळी विद्यार्थी विद्यार्थिनींना आसण्याला वसायला सांगून स्वतः मात्र प्रसंगाशी टक्कर देताहेत, विद्यार्थिनी पाऊसवाऱ्यात मदतीसाठी पुढं सरताहेत मारे मिळून भिजणाऱ्या प्राध्यापकांना ओढाताण करताहेत. "सर, तुम्ही भिजू नका. चला आन वसा."

"नको, तुमच्याबरोबर मीही थोडं काम करतो."

"ने काही नको. आम्ही मरांना काम करू देणार नाही. हे आमचं काम"-

खरोखरच प्राध्यापकांशी मुलामुलींची झोबाझोबी.

मेवाभाव, परदुःखशीतल व्हावं म्हणून प्रयत्न, संकटसमयी भ्रातृवृत्ती, पर- स्परान अशा प्रगंती व्यक्त होणारे मूळचे सात्विक भाग हे देवत्वाचे गुण नव्हेत काय ? अशा गुणांची वाढ वृद्धीस लावण्यासाठी दोहोवाजूनी प्रयत्न हवे असतात. प्रत्येत साधेपणा (कपड्यांना इस्त्रीही नाही, अशी संख्याही बरीच दिसेल), झोनल स्पोर्ट्म्यावेळी निपायाचंही काम, निव्याज अवघड मनोवृत्ती हे दुर्मिळ गुण ही इथल्या युवक युवतींची विलोभनीय वैशिष्ट्ये आहेत.

जागर जाण-

A bell is not bell
Till you rung it;
A flower is not flower,
Till you smell it,
A love is not given you
to steal it,
Love is not love
Till you give it

एका आंग्ल कवीन म्हटलेल्या या पद्यपंक्तीतला भावार्थ म्हणजे देवत्व. शब्द आणि ध्यावं. त्यात देवत्वाला आवाहन असतं. या देवत्वाला जपणं आणि त्याची जागर जाण ठेवणं ही शिक्षण क्षेत्रात सर्वप्रथमची नितांत आवश्यक अशी द्याव आहे.

एथ चातुर्य साहाणे आले-

मा. प्राचार्यांच्या सुसंस्कृत आणि सर्व प्रिय मनमिळावू नेतृत्वाखाली येथे अनेक उदाहारी चालू असतात. आंतरविभागीय सामने हे यावेळचे वर्षभरचे आकर्षण. जागर, तेजमिरवणूक, हरिजनवाडा समता स्नेहमीलन, शहीद, श्रद्धांजली या सारखे दीक्षणीक आणि राष्ट्रीय कार्यक्रम करून युवक युवतींना समाजाभिमुख बनविण्याचा प्रयत्न येथे असतोच. पण वैयक्तिक गुणविकासाकडेही या महाविद्यालयात लक्ष पुरविले जाते. वक्तृत्वात कुमार अनिल जोशी, शिवाजी विद्यापीठाचे 'मॅगेजिन स्पर्धेतील' आपल्या 'शिवराज' मधील लेखनात बी. डी. पाटील या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेले बक्षिस, वा अखिल भारतीय स्तरावरील विद्यापीठीय स्पर्धात कुमार बंशी, कुमार मोहिते आणि कुमार सबनीस यांची यशस्विता हे या प्रयत्नांचे पण्डित होय.

प्रवेश रुचीस आले-

मा. प्राचार्यांना यावर्षी 'डॉक्टरेट' ही बहुमानाची पदवी मिळाली अन् सर्व महाविद्यालय फुलून गेले. प्राध्यापकांच्या चिंतन, मनन, लेखन, वक्तृत्व या अनेक सांस्कृतिक हालचालींना मा. प्राचार्य अंबादास माडगूळकर यांचे खास उत्तेजन असते. त्यांना सबलती देणे. प्रोत्साहन-सांगदर्शन करणे हीही दुर्मिळ गोष्ट या महाविद्यालयात प्राध्यापक सहकाऱ्यांच्या अनुभवाची आहे. परिक्षा, प्रबंध प्रयत्नांना यामध्येच उन्माद लाभतो.

इथे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. परिपूर्ण स्वास्थ्य आहे. कारण प्राचार्यांचा मुजाण स्वभाव कुशल समंजस चालकत्व आणि माननीय काकांचे उदार उमदे पालकत्व.

४४४

एकच दृश आहे. विद्यार्थी प्राध्यापकांचेही एकच भागण आहे—मंदीर ! देवक आहे. देवस्थ आहे पण ते पूजायचं कुठं ? सारी अनुकूलता आहे. मुहूर्तच मात्र मतलब करवतो आहे. या महाविद्यालयाला उभारत झाली तर आजची विद्यार्थी संख्या निश्चिन्तच उभारत जाईल.

ही होण आवश्यक आहे. ती काकांच्याच हस्ते उभ पावा पडला पाहिजे. उभारत उभी राहिली पाहिजे. त्यांच्या अमोल कार्याचे, तपस्वी कर्तृत्वाचं ते सार्थक—कल्प आहे. सर्वांनी सद्विचलेत यामाठी जटन अद्यक्ष मा व्ही. टी. पाटील यांना सर्व माहात्म्याची सख्खील तयारी दशांविणं, ही या भागाच्या अवहट्ट विकामाची नितान्त निकारीची गरज आहे. ही गरज केव्हा, कशी दूर होणार - - - ?

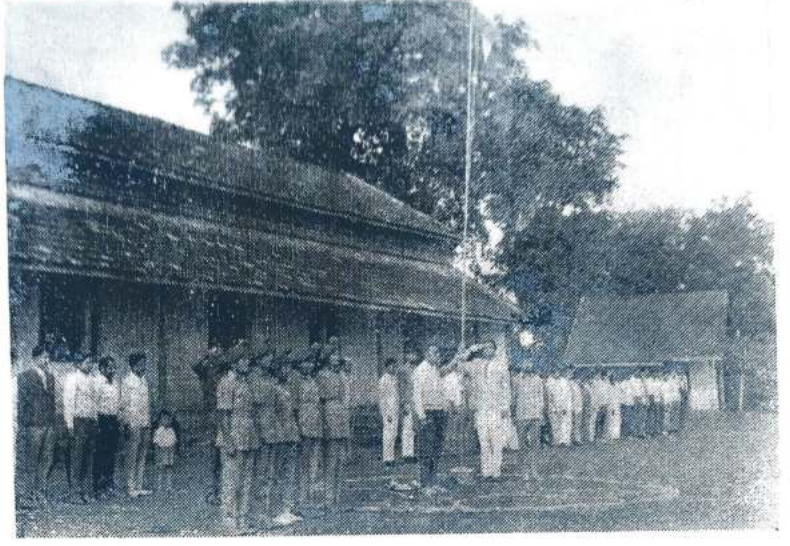
मृत्यो! थांब जरासा—

असं मनात मायेनास झालेलं मनागत हे असच लांबत जाईल. थांबलं पाहिजे. तत्पूर्वी आभार तर मानलं पाहिजेत. कुणाचे ? विद्यार्थी, प्राध्यापक, विभागीय संपादक, सेक्रेटरी, प्रकाशक इत्यादींचे ? ते तर कर्तव्यच आहे. पण त्या आधी एका विलक्षण आभाराचे काम केले पाहिजे. कारण त्या विलक्षण व्यक्तीने आमच्या काकांना वाचवले. काका मृत्यूच्या दारातून परत आले. त्यांच्या मान्या सख्या—नील विद्यार्थी—विद्यार्थिनी, अध्यापक—प्राध्यापक, कर्मचारी यांची करुण याचना 'मृत्यो! थांब जरासा' त्या व्यक्तीने ऐकली आणि काकांना पार मरणाच्या दारातून परत पाठवले. - - - यमराज ! केवढे अनंत उपकार आहेत त्यांचे. आमच्यावर !

सर्वे प्रथम त्या मृत्यु देवाचे आभार ! अनंत आभार !

—चंद्रकुमार नलगे

स्वातंत्र्याच्या रौप्यमहोत्सवी
मानवंदना

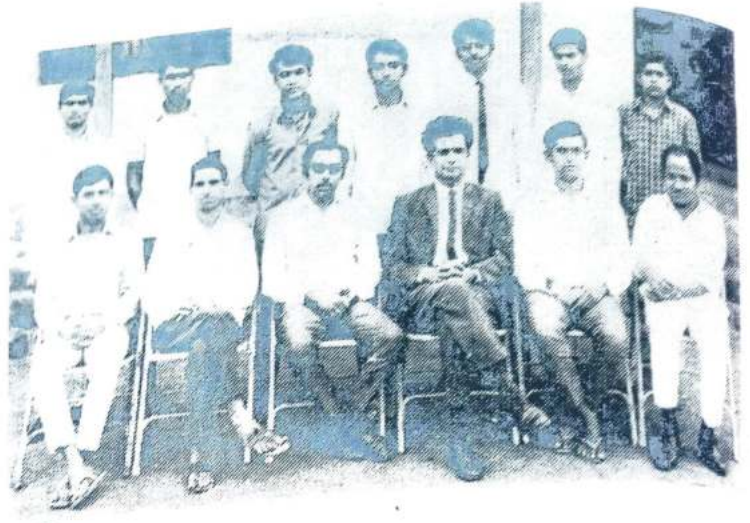

'डाॅक्टरेट' मिळविल्याबद्दल
महाविद्यालयाने केलेल्या सत्काराला
उत्तर देताना प्राचार्य
डाॅ. माडगूळकर

इंटर झोनल फुटबॉल सामन्याचे
उद्घाटन करीत असता
डाॅ. सावंत

प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर
प्रा. सोरटे, प्रा. वन्ने, प्रा. नलगे
यांचे समवेत 'विविध करमणुक
विभागा' चे कलावंत

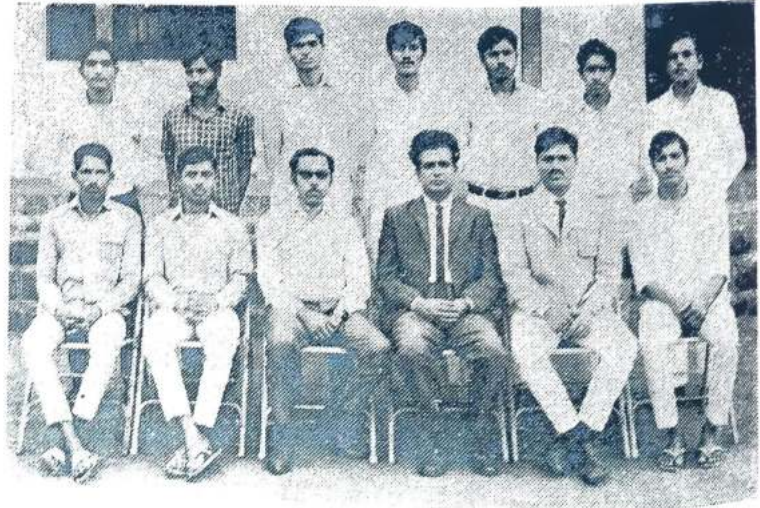

3

मा. प्राचार्य यांचे समवेत अॅथलेटिक्स
विजयी खेळाडू
१९७२-७३

प्राचार्य यांचे समवेत विभागीय कवड्डी
उपविजेता संघ

v M. Suranga

P. D. Com.

श्रेयनामावली

मराठी

अतिभारु काळियासी आला -

शोभा साळोखे, यलगचे मा. वा., पाटील वा. दा., कडूकर शि. वा.
संभाग्रज, सूर्यकांत घुगरे, सुशिला पाटील, मोरे ए. डी., पी. जी.
धुमे, विजय कुलकर्णी, रवि बोरगावकर, विष्णु शिंदे, एस्. व्ही.
पाटील, अशोक साळोखे, उषा आमगावकर, शिवकुमार मुसळे.
रंगराव पाटील.

ये आकारा कथा त्यथेची-

रंगराव पाटील, शोभा साळोखे. पां. ल. येजरे, कु. सुशिला पाटील.
एस्. व्ही. पाटील.

आम्हां घरीं शब्दांचीच रत्नें-

शिवाजी गोकाककर, रा. वा. वांगणेकर, यलगचे ए. व्ही. एम्. ए.
पाटील, अनामिक.

कविता

ही कविता आहे केवळ
प्रेमाच्या साक्षीची
नाही कुणा दुजाची केवळ
तुझी नी माझी
ती आहे केवळ—

स्नेहल, तरल भावनांची
झुकलेल्या मानेची
नजरेच्या बारीक तीराची
नच असेल ही कविता
सर्वांच्या परिचयाची

धुंद करते मला ती
आठवण देते सदा मला ती
अनुभवलेल्या सुख-दुःखाची
मनातील भावनेला

शोभा साळोखे

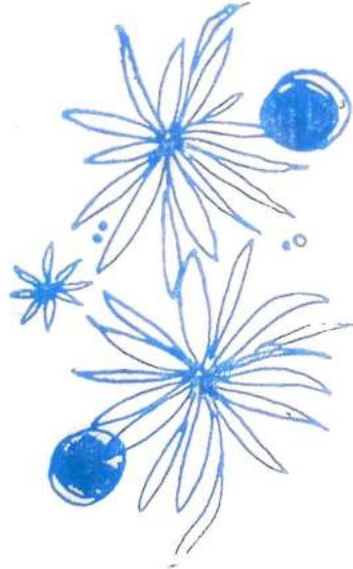
प्रथम वर्ष माहित्य

फुलवेडी

नको टाकूस उसासा
अशी दारांत राहून
वळचणीच्या अबोलीचा
रंग जाईल उडून...
अशा शून्य नजरेने
नको राहूं खिडकीशी
वेध घेऊन डोळ्यांचा
जाई होईल ना वाशी...
नको घालूं येरझारा
नको थांबू इथे तिथे
तुझ्या पदर झळीने
ताजी पाकळी गळते...
हवा फुलांचा शेजार-
वाई, हांसत रहावे
काळजाच्या कुपीमधे
हवाबंद दुःख व्हावे

यलगचे मा. बा.

प्रथम वर्ष वाणिज्य

माझे गाणे

गातो गाणी भुकेची
रिकाम्या खळगीची
तोषविण्या जठराग्नि
सांगितलं कुणी
गावी गाणी भुकेची
वाटतं एकदा...
घेऊन एकतारी
उलगडून द्यावी तार दूर
गोळा करावीत भुकेली आंतडी
गुंडाळावीत एक तारीवर
खुंटी पिळावी कान पिळवटावी तशी
देऊन ठेका पोटाच्या दिमडीवर
मग गावीत खुशाल
भुकेची गाणी...
तोषविण्या जठराग्नि...

बा. दा. पाटील

तृतीय वर्ष माहिन्य

कारण ! तूच देवा

मकालीस पक्षी
गातात भूपाली
निनाद देऊली आरतीचा ।
सृष्टीच्या कुशीत
फुले बहरली
बहाराने फुलली- रंगशोभा ।
सोनेरी दिशांत
हसरे जीवन
सान्यासी कारण-तूच देवा ।

शि. बा. कडुकर

प्रथम वर्ष वाणिज्य

कविता

अलंकारांची सुमने फुलली
गोड फलासम शब्दे ल्याली ।
विविध वृत्तांचा नवरस प्राशुनि
झुंबरे लटकती मात्रांची कर्णी ।
नसानसांतून यमकमाला
जीवंत सृष्टीची जादू त्याला
क्षणात पर्वत अन् क्षणात दरी
कल्पनांची उंच भरारी ।
काव्य रसाची शब्दरसिता
सजली ही अमर ' कविता '

संभाग्रज

प्रथम वर्ष माहित्य

वै ख री

पानांतुनि विसावली
किरणांची मंजिरी
नेत्रांतुनि विसावली
चित्रांची . . . रेखिरी
स्मृतींतुनि विसावली
भावनेची खजिरी
शब्दांतुनि रूपावली
गीनेची वेखरी

सुर्यकान्त घुमरे

तृतीय वर्ष माहित्य

मु ठधा

सारेच काही अबोल,
शब्द नाही, अर्थ नाही,
स्पर्श नाही, जाण नाही,
सारेच काही स्तब्ध !
साद नाही, पडसाद नाही,
होकार नाही, हुंकार नाही.
सारेच अमे हे मूढ !

कु. सुशिला पाटील

तृतीय वर्ष माहित्य

व्यथा दुःखिताची

कहाणी ही मम दलीताची
नाही रुपेरी कडांची. क्षणांची
आहे दुःखद कणाची, मनाची
जर्जशा तनुची, मनुची
कष्टलेल्या हातांची ॥१॥

साठ वर्षे रावलो तरीही
जीवनात मी सुखी नाही
पालवी वटली मम वृक्षाची
क्षिती मला या नवचिमण्याची ॥२॥

उपेक्षित म्हणून जन्मलो
दलीत हलधर म्हणुनी वाढलो
स्मरणे ही नाहीत सुखाची
वेदना आहे फक्त दुःखाची ॥३॥

काळ लोटला तरीही येथे
नवजीवन नाही मिळालेची
वाट तृषार्तावत पाहतो अजुनही
त्या नव्या क्षणाची, सुखी दिनाची ॥४॥

या झोपडीत राहीलो मी
या चिंध्यात लोळलो मी
मिणमिणता दीप आहे अजूनही
पण त्यासही चिंता उद्याच्या दिनाची ॥५॥

मोरे ए. डी.

प्रथम वर्ष वाणिज्य

सांज

ती श्यामसुंदर सांज पाहुनी,
मन जाते हर्षित होवुनी ।
पक्षी तरंगती या नीलवर्णी नभी,
धरा नाचरी नव तेजाला चुंबी
हळू हळू नभी तेजःपुंज तारका येती
गंभीर मुक वाणीने विहगा घालविती ।
चंद्रविब ते करते सर्वांचे मन हर्षित,
होउनी जाते तारका राणी पुलकित ।
देखिता झुळझुळणाऱ्या पाण्यात तारका त्या,
मिचकावित डोळे, खुणावती मजला 'या या'।
मंद शीत पवन वाहुनी आणतो सुगंध,
वाटते राहावे तेथेच पाहात होवुनी मुग्ध।

कु. पी. जी. धुसे

द्वितीय वर्ष साहित्य

जखम

पुरियामी चीज, परि गळा मोकळा होईना
धुंदणारी ही मैफील, आज रंगता रंगेना
मनातील मुकी प्रीत तिची सांगता होईना
भावनाची सुरावट आज ओठी उमटेना
अंतरीच्या पापणीत निळा मेघ सामवेना
होई जरी जडशीळ, आज थेंव बरसेना
आसुसले जरी हात, तरी ताल धरवेना
घरट्याच्या उबान्यात, आज पारवा घुमेना
दाटलेला कंठ परि, आवंढाही गिळवेना
तरसल्या ओठावर, आज विडा ओलवेना
यादखुळे वेडे मन, आठवण विसरेना
जीवघेणा जरी घाव, ओली जखम वाहिना ।

विजय कुलकर्णी

द्वितीय वर्ष वाणिज्य

सत्कार्य

एक होता भिकारी
त्याला लागली लॉटरी
लगेच एका पुढाऱ्याने
त्याच्याशी केली मैत्री
अन् काही दिवसात
भिकाऱ्याची झोळी
झाली हो मोकळी
म्हणून त्याने घेतली
झोपेची एक गोळी . . .

रवि बोरगावकर

तृतीय वर्ष साहित्य.

स्मृती

स्मृती . . . !
रात्र काळोखी
सरली सारी
भरतीचे शब्द
नयन सागरी . . .
तुझीच सखये
घडवितो मूर्ती
मुक्या प्रीतीची,
असू दे स्मृती !

विष्णू शिंदे

पदवीपूर्व साहित्य

अशी कशी तू

अशी कशी तू, अशी तू !
तुडूवलेल्या ढगासारखी
सर्वस्वाचे दान करुनही
पुन्हा नवीनच मेघासारखी
किती जरी प्यालो तुज मी
रितीच सारी माझी ओंजळ
किती जरि दिले मला तू
सरे न तुझीया घटांतले जळ

एस्. व्ही. पाटील

तृतीय वर्ष वाणिज्य

वेडी राधा

तुझ्या वासूरीचे सूर
पडता मम कानी
लागली जीवा हुरहुर
लागे न चित्त कामी
जाहले मन धुंद
घेतसे ओढ बेबंद
नेत्रात आस दाटे
जाहले कधी तू भेटे
येऊ दे सूर-अलाप
मी येते तव समीप
अर्पीन तुला मम काया
कृष्णाची व्हाया वेडी राधा

अशोख माळोखे

तृतीय वर्ष साहित्य

मनाची पाकोळी

- रोजच अशा उषःकाली
मनाची पाकोळी स्थिरावते
अन् स्वप्नातून जागृतीकडे
जड मनाने फिरते - - -
- रोजच अशा मध्यानवेळी
मनाची पाकोळी थरारते
जीवनातील हक्कतेची
जेव्हा तीस आठव होते....
- रोजच अशा सायंकाळी
मनाची पाकोळी वावरते
जीवनातील सुखद क्षणाभोवती
रंजी घालू पहाते - - -
- रोजच अशा कातरवेळी
मनाची पाकोळी फडफडते
जीवनातील भयाण अंधःकाराने
भीषणतेने शहारवे . . .

कु. उषा श्री. आसगांवकर

प्रथम वर्ष साहित्य

स्मृती

- पाने गळली, काटे उरले,
सुगंधी विरला, निर्मात्य उरले,
काया जळाली, रक्षा उरली
जखम भरली, खून उरली,
तू गेलीस स्मृती उरली.

शिवकुमार मुमळे

प्रथम वर्ष साहित्य

'सूर'

- तीच भेट
अटळ गाठ
तीच ती
मळलेली वाट . . .
- तीच नदी
तोच किनारा
तोच आजही
पिसाट वारा . . .
- तोच वृक्ष
तेच आसन
लता-तरुचे
तेच मीलन . . .
- तोच चंद्र
तेच चांदणे
रातकिड्यांचे
मंजुळ गाणे . . .
- तीच वेळ
तीच सतारी
छेडणाराही
तोच तो . . .
- मग 'सूर' का . . .
गोठले ?
'सूर' का . . .
पेटले
सारे असता
तेच ते . . . ?

रंगराव षाटील

प्रथम वर्ष साहित्य

बे वार शी

उंगराव पाटील,

प्रथम वर्ष माहित्य, व.

“ काय सदबा लय गडबड ? ” ओसरीवर वसलेल्या जानू ठाकरानं वस्तीवर निघालेल्या सदबाकडं पहात जांभई दिली.

“ आणि कसली गडबड दादा - - - जनावरं हाईत नव्हं काय शेतात. येळच्या येळला वैरण पडली पुढ्यात म्हंजी बरं ! ” सदबानं जानू ठाकराकडं वळ-तच संसाराचं रामायण वाचलं.

“ आरं तंबाकू तरी खासिल का नाय ? काम काय चुकलय आमा कुणव्याला ? ” ठाकरानं आग्रह केला.

जानू दादाचा शब्द मोडून सदबाला पुढं जायला होत नव्हतं. आपल्या नवक्या संसारात तो जाणत्या जानूदादाचा सल्ला घेई. त्याच्या सल्ल्याशिवाय तो आपलं घोडं दामटीत नसे. एखादा बैल घ्यावयाचा अथवा भानगडायचा असल्यास जानू दादाच पुढ होत असे. बाजाराच्या दिवशी दोघे खळ्या भावाप्रमाणं गडहिंग्लजतून मिरवत असत.

“ भावकीतलं प्वारं - - - संसारात नवकं - - - आय-वापाला पारखं झालेलं - - - भाऊ असून नसल्या-मारखा ” म्हणून जानू ठाकूर सदबाची घडीघडीला विचारपूस करीत असे. उण्या-दुण्याची जाणीव करून घेई आणि तोंडात दाटीवाटीनं कोंबलेला पानाचा विडा चघळीत म्हणे, “ सदबा काय उणं पडलं तर नेत जा. आरं, लोकाचं घर नाय. तुझ्या हातनं घीत जा काय हावं ने. कोण हात धरणार नाय तुझा ! ”

हे आपुण्यकीचं शब्द ऐकून सदबा समाधानाचा हेकर देई. त्याला रितं अमलेकं पोटा भग्न्यामारखं होई.

आपलीही चौकशी करणारा हाय तर - - - ! या या जाणीवेनं त्याचं मन हलकं फुलकं होई.

... खूप बोलणं झालं. अंतःकरणाला अंतःकरण भिडलं. रक्ताचं धागं-दोरं जागं झालं. सदबा तोंड भरून हसला. कंदीलाची वात चढवितच उठला ...

“ जातो दादा ! बैलं आक्षी हांवरडा फोडत असतील. लई ईळ झाला. पावसाचं वी चीन्न हाय. आंग कसं गदगदाय लागलय ! ”

“ बरं जा ! इज-वाच्याचं जरा संत्राळून. या दिसाचं धुरळचाला लई लबूद वावा ते. कालच बघ ते शामू धुमाळाचं प्वारं दगावलं ! ” ठाकरानं जाणीव करून दिली.

बायजा केव्हाच झोपी गेली होती. समाधानानं सुस्कारे सोडीत होती. पोटाशी बारकू बिलगला होता. संसार नवका असला तरी सदबा आणि बायजा सुखानं रहात होती. दोन बैल, म्हैस अशी संसारात पुरेशी जनावरं पाळली होती त्यानं. गेल्या वर्षी घरच्या शेतात विहिर खोदून इंजिनसुद्धा आणून बसविलं होतं आणि नेमकं हेच त्याच्या भावकीतल्या लोकांना पहावत नव्हतं. त्याच्या संसारात तेढ आणण्याचा प्रयत्न करीत होते. प्रत्येक कामात ते काटचासारखे आडवे येत. केव्हा वरं वाईट करतील याचा नेम नव्हता.

समजुतदार बायजा सदबाला चांगलीच मदत करीत होती. उत्साह तिच्या पाचवीला पुजलेला होता. दोघांच्या कामातच गुजगोष्टी चालायच्या. कामाचा थकवा हिताच्या शब्दांत विरून जायचा. बोलता बोल-ताच ती आवाज उतरवायची. घाबऱ्यानं म्हणायची.

“ एकट दुकट वस्तीला जातासा. वस्तीजवळ दुगरी वस्ती नाय. हाकला ओ चायला चिट-पायलू नाय. मला तरी श्याच वाटतयां बाई ! ” “ येडीच हाईस ग तु. नाय ते मनात आणधील. आमी काय कणाच्या केळीच्या बागा तोडल्यात ? उगाउगी आमच्या वाटवर कोण ईल ? ” सदबा तिची शका दुर करणासाठी मुखात कोडलेलं हसू भोकाट सोडायचा तिच्या डोळ्यांतून धरगळणारी आमक ओठांतच टिपायचा.

सार-सार त्याच्या डोळ्यापुढं होत. मरणाच्या दरीकडं फरफटत नेणारं सुख --- त्याच सुख-मार्गांत वायजाला दिसणारे चावरे काटे, त्यालाही दिसत होते. पण ते काटे नसत्याचा तो बायजाला आव आणून दाखवित होता. धीर देत होता.

--- बकबकीत धुरळा पांघरून पुढे पुढे धावणाऱ्या पापवाटेनं तो चालला होता. विचारांबरोबर पायचोही गती वाढत होती. कंदीलाचा हालता प्रकाश दातावरणात भेसुरता आणीत होता. भिवा शिद्याच्या वस्तीवरलं कुत्रं जीव तोडून भुंकत होतं. झाडं गपगार वस्ती होती. चावऱ्या वाऱ्याचाही मागमुस नव्हता. गलापाचोळ्यात काहीतरी सरळत होतं. शेजारच्या घनदाट झाडीत घुबड घुस्कारत होते. टिटवी टँसवसटँस करीत भरकून उडत होती.

सदबा चालतच होता. चालता चालताच काही तरी पुटपुटायचा. त्याच्या डोळ्यासमोरून वायजा आणि दारकू यांच्या प्रतिमा तरळत होत्या. बारकूला जन्म देताना धिती त्रास झाला बिचारीला ! मरता मरता वाचली. मरणाच्या दादेंतून तिला जोशी डॉक्ट-रनी वाचवली. मोठ्या कुंकवाची म्हणून त्या काळ्या रात्रीतून वाचली आणि सदबाच्या मुखावर काळवंड-कला अंधार पाहून म्हणाली, “ तुम्ही घाबरू नगसा. वर वाटतय मन्दा. डारडर मायब्र आमाला देवासारखं भेटल्यात ! ”

आणि सदबाच्या नत्रकडा आनंदामवांनी ओल्या झाल्या. खरोखरच कर्दाल माभाळीत न्यानं डोळ्यानील आमबं पुसली

वडाच्या माळावर छोट्याशा घरान भाताचं भांडं रटरटत होतं. आसपास वस्ती नसलेल्या नारु मगराच्या घरांत पंगत पडली होती. चार आडवाट गडी बाटलीवर बाटली रिकामी करीत होते. घामा-पाठोपाठ घोट पोटात पडत होता. तान हवं नको ते पहात होती. दिवा काजळीची देकळं डोक्यावर घेऊन मरळत होना. कुत्रं हाडाळा टपून बसलं होतं. मध्येच चापटात मेंदूच धडपडत होतं.

पंगत उठली. तानूनं ताटं काढली. उरळं मुस कुत्र्याच्या पुढ्यात गेलं. गिरणीच्या धुराड्याप्रमाणे चार हुककं धूर ओकू लागलं. तंबाखूचा कुवट धुंकेकरात भिसळला.

“ हँस चला रं ! ! ” ---

म्होरक्याला शोभणारा एकजण गुरकला. आपली आपली वस्तु सावरली गेली. चपलात पाय शिरले. एका पाठोपाठ चौघं चालू लागलं. कुत्रही पाठीमागून झेपावत होतं. अंधारात काहीतरी शोधीत होतं.

“ किती वकोत झाला आसल रं ? ” दक्क्या आवाजात एकजण म्हणाला.

“ आरं जरा हळू बोल. आणि वकोत इचारायला डोळं फुटल्यात तुझं ? बग की जरा वर सुकी कुठं हाय त्यो ! ” तेच गुरकणं.

क्षणाक्षणानं रात्र सरत होती. तोच अंधार . . . तेच घुबडाचं घुत्कारणं --- टिटविचं बोलणं --- मध्येच वाऱ्याची झुळुक --- सळसळता पाला --- ढगाळलेलं आकाश --- हत्तीप्रमाणं घनगर्जना --- विजेचं थैमान --- चार मनांत भिनलेली क्रुरता --- अंगात दारूची निशा --- उसळतं रक्त --- डोळ्यात भिरड --- पण एक जीव शांतस ---

गर्द झाडीत सदबाचं घर --- अगदी मांजरा प्रमाणं मुरून बसलं होतं. विजेच्या प्रकाशात घरान पत्रा चकाकून नाहीसा व्हायचा. गोठ्यात बैल रवंथ करीत होते. समोरच सदबा निद्राधीन झाला होता. वाटेर वनवीच्या वाजला मांजर रातउंदरावर टपू

त्याला साथ देणारा ! सारंच वातावरण असे खिन्न-
भिन्न ! भितीच्या उंबरठ्यावर कचरताना दिसणारे.
असे प्रसंग तर नित्याचेच - - - नेहमीचेच झाले आहेत.

महाराष्ट्रीय शेतकरी तसा खाऊनपिऊन सुखी.
कुणाचं एक नाही दोन. दिवसभर राबराब राब्याचं
आणि मिळेल ती कोंडाभाकर खायची - - - एवढच
त्याला माहीत. त्याचं कुटुंबही तसंच सुखी. छोटसं घर
- - - गोठ्यात वाघासारखी दोन ढोरं - - - पदरात
थोडी शेतीभाती - - - पोटाला एक दोन पोरं. असे
अगदी गुण्यागोविंदानं आपापला संसार चालवीत अस-
तात. तसं पाहिलं तर शेती हेच त्यांचे मुख्य दैवत. ती
पिकली तरच त्यांचा संसार सुखाचा. अंगावर ना कपडे
- - - ना खायला पोटभर. अशी ऐन सुगीत बिचाऱ्या
मजुरांची अवस्था ! आणि आता तर त्यांची हालत
विचारायलाच नको. 'परमेश्वरच कोपला आमच्या-
वर; राबून खाणाऱ्यास्त्रीबी खाऊ देईना - - -' इतकेच
त्या भुकेल्या जिवांचे बोल जिकडे तिकडे वाऱ्याच्या
वेगाने घुमत आहेत.

गेली तीन वर्षे सतत मेघराजाने शेतकऱ्याला खो
कधी दिलाच नाही. सान्या महाराष्ट्रभर अगदी हेच
सूर - - - भेसूर सूर उठलेले ! महाराष्ट्राला दुष्काळ
तसा काही नवीन नाही. गेली कित्येक वर्षे महाराष्ट्रा-
तल्या कुठल्या ना कुठल्यातरी भागाला अवर्षणाला तोंड
द्यावेच लागले आहे. मराठवाडा, नगर जिल्हा, नाशिक
जिल्ह्याचा काही भाग या भागांची गेली तीन वर्षे
सतत कोरडीच गेली. सोलापूर जिल्हा तर कायमच
दुष्काळी म्हणून ओळखला जातो - - - आणि यावर्षी
कोल्हापूर जिल्हाही त्याची झळ मोठ्या कष्टाने सोमत
आहे.

यंदा मात्र निसर्गाने सान्या महाराष्ट्रावरच डोळे
वटारले आहेत. सर्वच थरात - - - लहानापासून थोरां-
पर्यंत दुष्काळाचे भीषण संकट 'आ' वासून उभे आहे.
शेतकरी तर हवालदिल झाले. मजुरांना कामच मिळे-
नासे झाले. पाऊस पडला तर शेत पिकणार - - - शेत
पिकली तर त्यांचं पोट भरणार ? पावसानच जर अशी
दडी मारली तर - - - शेतं असून नसून मारखीच !

गोरगरीब वायकापोरासह रानोमाळ हिंडत आहेत
वनवन भटकत आहेत. सूर्यही तितकाच तेजस्वी - - -
रखरखीत होत चालला आहे. उन्हांनं अंगाची लाही
लाही होते आहे, तरीही खेड्यापाड्यातून शेतकरी - - -
मजूर - - - गोरगरीब आपापला संसार पाठीला लावून
वाटचाल करीत आहेत. घरादाराची पर्वा नाही - - -
शेतीवाडीचीही जाण नाही. केवळ ओलाव्याच्या आशेने
ही चातकी मने चुंबकासारखी आकर्षिली जात आहेत.

जगात माणसाने चंद्रावर पाय ठेवलेत. पण - - -
आपली ही माणसे स्वतःच्या उध्वस्त संसारावर पाय
ठेवून ओलाव्याची वाट शोधत आहेत. घरंदारं सोडताना
हे जीव अनेकदा कचरले असतील - - - मनाची उल-
घालही झाली असेल - - - का कोणास ठाऊक. पाय
अडखळले असतील - - - पण काय उपयोग ! दृष्टे राहून
तरी काय करायचे ? ना अन्न - - - ना पाणी. मराय-
चेच ना ? मग असे कोरडं मरण्यापेक्षा ओलाव्याच्या
धडपडीत - - - ओलावा शोधता शोधता मरण आलेलं
काय वाईट - - - !

याच - - - याच आशेनं माणसानी गावं सोडली
- - - घरंदारं सोडली - - - शेती सोडली आणि पुणे
-मुंबईसारख्या ठिकाणी गर्दी केली. खेड्यापाड्यातून
असे अनेक तांडेच्यातांडे उदास - - - निस्तेज - - -
खिन्न मनानं पोटच्या गोळ्याला उराशी कवटाळत जात
असलेले दिसतात. चारच दिवसापूर्वी एक सात-आठ
माणसांचा तांडा जाताना मी पाहिला होता ! प्रथम
प्रथम मला वाटलं की, जात असतील कोणी लमाणी
दुसऱ्या गावाला ! पण लमाणी निराळी नि ही माणसं
तर त्याहूनही निराळी - - - तुमच्या आमच्या सारखीच.
अगदी निस्त्राण झालेली. फार लांबून आली असावीत
चालणं तर त्यांना अजिबात जमत नव्हतं. तरीही
मधून मधून झाडांच्या दाट सावलीचा घोट घेत घेत
इथपर्यंत ती येऊन ठेपली होती - - - !

मी त्यांना गाठून त्यांची थोडीशी विचारपूस
केली - - - ? यावर एक कापरा सूर निघाला - - -
तो सूर त्या म्हाताऱ्याचा होता. पण तोही अगदीच
आवाज नमलेला ! म्हातारा म्हणाला, " गाव दुष्का-

झानं पिडलाय. शेतात पीक नाही की घरात मूठभर दाणा नाही. गेल्यावर्षीचं होतं ते आतापातूर पिठान चटणीमीठ घालून आटा शिजवून कसंतरी दिवस काढलं. पण --- आता पाणीबी मिळायची पंच्यायत झालीय. मॅलन् मॅल पाण्याचे टिपूस नाही --- काय करणार ? आणि शेवटी जिवाच्या करारावर नि मनाच्या धडाडीवर पोरबाळासकट तीन दिवस झालं असं हिडत हिडत आलोय. संगं एक गायबी व्हाती ! पण कुठवर आणायची --- तिचं आणि पाप कुठं फेडायचं ! वाटेतच एक डझन केळाला विकली नि त्यावर कसातरी एक दिवस गुजराण केली --- तीही अन्नाला लागली " हेच त्या म्हातान्याचे निस्त्राण शब्द माझ्या जिव्हारी रून बसले. तडफड झाली मनाची.

खरच --- या दुष्काळानं माणसाना दाहीदिशा हिडवले. अन्नपाण्याविना फिरवले ! दुसरेही एक दृश्य असेच ऐकायला मिळाले. तेही तितकेच भेसूर --- तितकेच भयानक. दुष्काळी भागात खेडोपाडी सरकारने दुष्काळी कामे काढली आहेत. त्यामुळे तर अनेक कामगाराना दिलासा मिळाला आहे. अर्धपोटी का असेना पण खायला मिळण्याजोगी मजुरी त्याला मिळते. रस्त्यावर खडी फोडणे, रस्ते दुरुस्त करणे, विहिरी खोदणे अशी अनेक कामे हाती आली आहेत, पण --- यातही काहींचे दुर्दैवच म्हणायचे ! खडी फोडण्या-मारखी श्रमाची कामे काहीना जमलेली नाहीत. आयु-प्यात जे केलं नाही ते आता एकाएकी कसे जमणार ! मग शेवटी त्यानी गावे सोडायला सुरुवात केली, होय. --- त्याशिवाय दुसरा पर्यायच शिल्लक नव्हता. मग काय करतील विचारी --- !

अशा जीवाना आधार तर कुणाचा ? जिकडे ज्ञानील तिकडे परके लोक S S - परकी घरे S - - परकी ठिकाणं. सगळंच परकेपण ! पण त्यांचाही नाइलाज होता. केवळ जगण्यासाठी त्याना फीरफीर फिरावे लागत होते. अन्नाअन्नमाठी --- पाण्याच्या थेंवाथेंवा-माठी ! अनेक गावे --- अनेक माणसे शोधायला दवीच. एरवी त्रायकामुलांच्या मायेत प्रामाणिक परिश्र-माने जगणारी ही माणसे. अशा या दुष्काळी चत्रात सापडतात --- मग चक्रे फिरवतील तसे फिरावे लागते. त्यांच्या देहावरील --- मनावरील मुसंस्कृत

जीवनाची सारी कवचे त्यात ओरवडून निघाली आहेत व नंतर अशा जीवावर ' भिकारी ' हा शिक्कामोर्तब होऊन जीवनाच्या एकांगाला अशी फेकली जात आहेत.

अशातूनही वाट काढण्याची धडपड कित्येकांनी केल्याचे दिसतेच आहे. ' डोळ्या आड नि मसनपाड ' याचे समाधान आज कित्येक घेत आहेत ते पहाच --- ! गेल्याच डिसेंबरची गोष्ट. एक निम्माअर्धा म्हातारा तरुण घर खायला आलं म्हणून दोन पोरं घेऊन पाव-प्याकडे गेला. पाहुण्या घरी पोहचताच त्यानं समाधा-नाचा एक मोठा निःश्वास सोडला. जणू त्याचं निम्मं दुःख कमीच झालं ! पावण्याच्या मालकीनीनं पोरांची तोडं पाहून त्यांना हृदयाशी कवटाळले. डोळ्याच्या पावळण्या केल्या. प्रथम तिनं त्यांच्या पोटाला घातले नि मगच सगळी वाटाघाट --- ! जीवनाची विचारपूस ! सोन्यासारखी दोन पोरं --- पाहिले की तहानभूक हरायची ! पग काय --- निसर्गापुढं हे सगळे व्यर्थच --- त्याला का दया येणार थोडीच ? ज्याचं आतडं त्यालाच --- ! काळोखात बापानं मुलाना न्याहळले --- त्याना कुशीत घेऊन झोपी गेला. मुलाना आज लवकरच झोप लागली. पण --- वापाला कुठली झोप ! पहाटे लवकर उठला. त्यानं मुलांच्या अंगावरून हळूवार हात फिरवला. कापऱ्या पायाने --- तो बाहेर पडला. पोराना न सांगता --- न उठवता ! आई बापाला सोडून कवीच न राहणाऱ्या त्या कोवळ्या पोरानांच्या त्या नवव्या घरात काय स्थिती झाली असेल --- ? मात्र --- बाप त्यातून मोकळा झाला होता --- अगदी मोकळा !

जितके पाहावे तितके सगळेच प्रसंग ! करुण --- भीषण, वाचणाऱ्याच्या मनाचा ठाव घेणारे ! यातून थोडा विरंगुळा मिळावा म्हणून वर्तमानपत्रे घेतली तर तीही तशीच --- मनाला चटका लाव-णारी --- कारुण्यात भिजलेली ! कोठेच आशेचं किरण नाही --- दाहीदिशा अशाच प्रवाहात भिज-लेल्या ! अमुक ठिकाणी अमुक इतके भूकवळी पडले --- अमुक इतकी गुरे दुष्काळाला बळी पडली. सगळीकडे हेच. ऐकावं ते मारं विपरीतच ! विचारे जीव हे गुमानपणे कोरडे आवडें गिळत यातून निमटा-यची धडपड करतच आहेत !

महाराष्ट्रातील या मातीत असे अनेक दुष्काळ पंचवले आहेत. म्हणून आजचा हा प्रसंग म्हणजे दुष्काळी प्रदेशात दुष्काळ येणे म्हणजे अंधारवादीत अमावास्याने गेल्यासारखेच आहे. पण त्यावरही आमची शासनसंस्था भोळ्या धैर्याने मात करत आहे. आज लोकांची उपासमार नष्ट करण्यासाठी सरकारने अनेक दुष्काळी कामे सुरू केली आहेत.

भराठी लोक तितकेच कष्टी ! कुणीही फुकट वाढव्यास भागत नाही. महातारेकोतारेही सरकारकडे काही ना काही काम भागतात आणि काम करून पोट भरू --- अस अगदी अभिमानाने सांगतात. सरकारही प्रत्येकाला जगण्यासाठी अन्न व पाणी मिळवण्यासाठी पयत्न करत आहेत !

पाणी मिळविण्यासाठी सरकार आटोकट प्रयत्न करीत आहे. त्यासाठी त्याने भूमिगत पाणी संशोधन व विकास मंडळाची खास निवड केली आहे. महाराष्ट्राच्या मुख्य मंत्र्यांनी जनतेला अगदी कळकळीचं आवाहन केलं आहे, ' कोणत्याही समारंभात डामडौल करण्याचे व त्यासाठी पैसा खर्च करण्याचे शक्यतो टाळावे ' हेच ते आवाहन. लोक याला असाच प्रतिसाद देत आहेत. किंबहुना हे मानवतेचेच काम आहे. --- हाच दृष्टीकोन सर्वांनी ठेवला आहे. आणि म्हणून दुष्काळावर मात करणे हे महाराष्ट्राला नि महाराष्ट्रीय जनतेला बाही कठीण नाही असे छातीठोकपणे सागावने वाटते.

अशा या दुष्काळावर मात करण्यासाठी रस्त्यावर काम करणारे एक मोठे दृश्य मी पाहिले. त्यात अनेक जातीचे --- अनेक धर्माचे --- अनेक वंशाचे लोक काम करत होते. किंबहुना त्यात स्त्रियांचेच प्रमाण मला अधिक असल्याचे दिसले. त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिल्यावर त्यांनाल्या वऱ्याचजणी मोलमजूरीच्या अशा कामाला आयुष्यात प्रथमच बाहेर पडल्या होत्या याची बटकन् जाणीव होत होती. जमावात मंटीक पास झालेली अशी कित्येक शिधित मुलेही होती. --- त्यांच्या कामात प्रामाणिकपणा दिसत होता ! अस त्यांचं हे दृश्य बघून माझ्या मनार्ताळ भीषण दुष्काळ दूर पळायचा ---

खडी फोडणाऱ्यांचे दृश्य तर बघायलाच नको ! पेटल्या वातावरणात डोक्याला काही नसतानाही धामाच्या पाटात भिजणारी खडी लोक अगदी मद्दज फोडीत होते. कोवळी कोवळी पोर अगदी पापडा-मारखी भाजून निघत होती. पण --- त्या काळ रात्रीशी जिद्दीने टक्कर देत होती. --- आयुष्याच्या अखेरपर्यंत --- !

वीस वीस --- तीस तीस एकर जमिनीचे माजकही त्यात सहभागी होतेच. --- अगदी ढोरामारखी मखे राबत होती. पाऊसच नाही तिथं जमीन घेरून तरी काय करायची ? हातोडीच्या घावाघावाने ही काळा-लाही जाब विचारताना दिसत होती. सरकारने कामगारांची ही जिद्द पाहिली. रोजच्या कामाने त्यांच्या प्रकृतीवर ताण पडू नये यासाठी सरकारने मजुरी शिवाय ' सुखडी ' नावाचे पौष्ठीक अन्नही कामगारांना पुरवण्याची जबाबदारी घेतली आहे. यामुळे तर विचान्या मजुरांना एक आधार मिळाला आहे. --- एक दिलासा लाभला आहे. आणि जनता स्वतःच अशा अडचणीवर मात करायला वेगळ्या उत्साहाने उभी राहिली आहे.

दुष्काळाने कुठली जात, धर्म, वंश, वर्ग वगळला आहे असे सुळीच नाही. सर्वच थराना त्यांना अगदी समान झळ दिली आहे. दुष्काळानंही अगदी निःपक्षपातीने न्याय दिला आहे --- सर्वच एकत्र जपणूक आहे --- मानवता --- निर्वैर मानव्य --- त्याचा अनुभव तर ठायी ठायी येतो आहे.

सारेच पशुप्राण्यांपासून ते माणसांपर्यंत सर्वांनी अगदी जातीत काळजी घेत आहेत. या दुष्काळी स्थितीत लोकाना कसे जगवावे हा प्रश्न --- त्याच-वरोबर जनावराना मुरझित कसे ठेवावे हाही तितकाच गंभीर प्रश्न --- मनुष्य दुःखे तोंडाने सांगतील पण जनावरांना आपले दुःख सांगताही येत नाही. मग त्या मुक्या जिवाची काय गत ? यावर आज आमच्या सरकारने उत्कृष्ट उपाययोजनाची आखणी केलेली आहे. जनावरे हे शेतकऱ्यांच्या सुखाचे प्रमुख साधन ! मग शेतकरी सुखी तर बाकीची सुखी... ! जिथं दुष्काळ जाणवला नाही अशा शेतकऱ्यांना दुष्काळातील शेती-

मात्रो उपयुक्त बँल मान आठ महिण्यांसाठी दत्तक दिले
जान आहेत. ही दत्तक योजना तर अगदी नवी आहे
मानवाला लाभत चाललेला एक नवा प्रकार आहे
माणसकी जागती आहे हेच याचे ध्येयतर !

आजचा बहुसंख्य समाज मात्र रुढी --- परंपरा
न अभ्रभ्रडा याना चिकटलेलाच दिसतो. अजूनही
खेडोपाडी भ्रताकोताण्यांचा असाच सूर मला ऐकायला
मिलाला. 'माणसांची न्यात लयी चांगली ! आणि
मग पाउस तरी कसा लागल --- अद्यानच सगळी
लक्ष्मी चाललीया. --- ' दुसरी एक अशीच भोळी
कल्पना ! यावरी महाविद्यालयीन क्रीडास्पर्धा गड-
हिल्लजला झाल्या. मुलीचा कवड्डी सामना अगदी
रगलेला होता आणि प्रेक्षकांच्या शिट्यावर शिट्या पडत
होत्या. मी केवळ एका कोपण्यात उभा होतो. ---
सबं काही पहात होतो. सकाळची आठ नऊची वेळ
होती शेतकऱ्यांच्या दोन तीन बाया --- शेतावर जात
होत्या बाटत. त्या थोडा वेळ थांबल्या नि लाज्या
मुट्टेने चालल्या झाल्या. मात्र --- जाताना त्यांच्यात
बुजबुज चालली होती. काय वगायचं आलंय !
पुरुषपौरासारख्या काय खेळत्यात. त्येंचं आईवा तरी
कसं लाबून दित असतील ? दिस पालटलं. ---
अद्यानच पाउसपानी गेलंय.

उलट या अवर्षणाने ओढवलेल्या आपत्तीचा
उपयोग भावी कल्याणाच्या दृष्टीने करून घेण्याची एक
उत्कृष्ट संधी निसर्गाने माणसाला दिली आहे. ती
एक पूर्व सूचनाच म्हणायची ! आजकालच्या पुढान्याना
ने झाले नाही ते --- जातीभेद नष्ट करायचे काम
इकट्या निसर्गानेच पार पाडले. एका दुष्काळी खेड्या-
तील पिण्याच्या पाण्याची विहीर पार आटून गेली
तिनी गावकऱ्यांनी अतोनात पैसा ओतावा पण

जिव्हाळा लागलाच नाही. माणस तर जीव सोडीत
होती --- गुरादोरांचा तर दिशोवच नव्हता. --- ?
पण मुद्देव असे की त्या गावच्या मांगवाड्यानीले आडान
अजूनही मूबळक पाणी होतं. लोकांचा नाडलाज झाला.
गमान त्यांनी त्या आडांनीले पाण्यावर आपल्या शेवड्या
मेकड्याचे शुष्क जीव ओले केले. यावेळी कोणाला
भ्रष्टता वाटलीच नाही. --- केवळ नैसर्गिक आप-
त्तीला तोंड देणे इतकीच काळजी त्या जीवांना पोखरत
होती.

या नैसर्गिक आपत्तीमुळे लोकांच्यातील आळस
नाहीसा झाला आहे. प्रत्येकात काम करण्याची धडाडी
निर्माण झाली आहे. प्रत्येक माणसाच्या अंगी काटकसर
--- कष्टाळूवृत्ती --- भविष्याची तरतूद ---
त्यासाठी वचत इत्यादी गुण येत आहेत. हे सर्व परि-
स्थितीला जमले ना ? मग निसर्ग करतो ते तुमच्या
आमच्या मुखासाठीच ! यातूनच माणसाचं मन वनत
आहे. --- घडत आहे ! त्यांना एक वेगळा साचेवद्द
आकार मिलत आहे. मग या निसर्गाला लहरी का
ठरवायचे- ? त्याच्यावर दोष तरी का ठेवायचा- ?

असा हा दुष्काळानुभव मर्यादित पण भरपूर !
प्रखर --- अगदी खरखीत --- भरतीच्या सुर्वा-
मारखा ! अशी ही युद्धामारखी आपत्ती ---
व्यापेक्षाही मोठी रुक्ष --- क्रूर म्हणायची ! मग
मित्र हो. तुम्ही आम्ही इकडे याचक म्हणून न पाहता
युद्धातीलच एक सैनिक --- त्याचाच एक अवि-
भाज्य घटक म्हणूनच पाहू या ! मग या सैनिकांच्या
पराक्रमाला --- त्यांच्या अनेक जीवांना साथ
द्यायला हवी --- प्रयत्नांची ! ती साथ हवी ---
तुमच्या आमच्या सहकार्याची आणि परिस्थितीच्या
जाणिवेची . . . ! ! !

आज सुजाता अगदी आनंदाच्या सागरात डुबून निघाली होती. अत्तराचे फवारे तिच्या मनातून, वागण्यातून बाहेर पडत होते, स्वतः आनंदी म्हणून तिला संबंध चराचर आनंदी वाटत होते. तिच्या मनात रंगीबेरंगी गुलाब डोलू लागले होते. स्वर्गसुख पायी आल्यासारखे तिला वाटू लागले. रोजच्यापेक्षा तिला आज वेगळेपण जाणवत होते. आज ती अत्यंत सुंदर व मोहक दिसत होती. रोजच्यापेक्षा ती आज लवकरच उठली होती. प्रत्येक गोष्टीमध्ये ती आज खूपच लक्ष घालत होती. काम करतानाही काही गोड गाण्याच्या ओळी पण गुणगुणत होती.

पडद्याच्या आडून तिचे लक्ष बागेकडे गेले. ती त्या बागेतील सौंदर्य न्याहाळू लागली. बंगल्या भोवती दाट झाडी पसरली होती. त्या झाडीच्या आत खूप फळं फुलं लागली होती. गुलाबाच्या वेलीच्या वेली सोडून कमानी केल्या होत्या, काही ठिकाणी अबोली फुलली होती तर काही ठिकाणी निशीगंधाचा वास मोहून टाकत होता. फाटका जवळ पारिजात डवरला होता. सकाळच्या प्रहरी त्या पारिजातकावर पांढरी पांढरी फुलं जणु हिरव्या साडीवर पेन्ट केलेली पांढरी फुले दिसत होती. आणि ती फुलं गोळा करण्यासाठी शेजारची छोटी छोटी बालके अत्यंत गर्क झाली होती. सुजाता फूल आणण्यासाठी बागेत आली, तोच तिला पाहून सर्व मुले पळून गेली. सर्व पांखरे भुरं-भुरं उडून गेली. सुजाताला वाटत होते की त्या मुलांनी फुलं गोळा करावीत. पण - - - सुजाताने दोन फुले तोडली व ती खोलीत गेली.

मित्राच्या पार्टीहून रात्री सतीश फारच उशीरा आल्याने तो अजूनही झोपलेला होता. सुजाताने लवकर उठून आपली मंत्र कामे आटोपली. नाशत्याची सर्व तयारी करून तिने टेबलावर टेवले. तिने मतिशला

उठवले. तोही आज खूप आनंदी होता. त्याला सुजाताची चेष्टा करावीशी वाटली, " खरंच सुजाता, तू आज इतकी आनंदी का आहेस - - - "

ती सर्व माहीत असून माहीत नसलेला आवण आणता येतो की-

तो- खरंच माहीत नाही ग - - - "

ती- आपल्या लग्नाला पाच वर्ष पूर्ण झाली बरं ! समजलं काय ?

तो- एकदम समजलं. तरीच आज इतका आनंद आणि इतका - - -

ती- ते जाऊ दे. रजा घेतली आहेस की नाही ?

तो- नाही.

ती- तरी मी म्हटलं होतं तेच झालं. शेवटी आनंदात एकदम मीठ पाडलस माझ्या तू.

तो- ओ हो, सुजाता ते जाऊ दे, रजा घेऊन राणी साहेबांना चांगलीशी भेट आणून खूप केल्या- शिवाय राग उतरत नाही.

आपले कपडे व नाश्ता करून सतीश बाहेर पडतो तो सरळ अनाथ आश्रमाकडेच.

सुजाता आनंदात होती पण जेव्हा ती म्हणते की आपल्या लग्नाचा हा पाचवा वाढदिवस, तेव्हा ती विलक्षण घाबरते, पण ती तोंडावर उसनं हसू आणते. आज ती पुन्हा अशी एकटी बसली आहे. चारी बाजूंच्या निष्ठुर शांततेत आणि निर्दय एकांतात मन भूतकाळात खेचले जाते. जुन्या आठवणी ताज्या होतात आणि पुन्हा नजरे समोर येऊ पाहतात. आपले खाचखळगी जीवन पुन्हा नजरेसमोर येऊन आज आपण ज्या पवित्र स्थळाला पोहचलो आहोत हे ही आठवू लागते.

मातृ सुखापासून हिराऊन घेतलेली मी मुलगी. वडिलांची खूप लाडकी पण वडिलांचे छत्रही फार दिवस लाभले नाही. बी.ए.च्या ३ व्या वर्षाला असताना माझे वडील वारले. मी एकढी म्हणून मला वडिलांनी कॉलेज शिक्षण दिलं. दुःख म्हणजे काय हे मला त्यांनी दाखवलंच नाही. त्यांच्यामुळेच मी सर्व क्षेत्रांत अष्टपैलू विद्यार्थिनी म्हणून चमकू लागले. पण वडिलांच्यानंतर मला आधार म्हणजे माझ्या मामांचाच होता. मामांनी मला जवळ केलं आणि परत मी कॉलेजमध्ये आनंदाने वावरू लागले. कॉलेजच्या गॅदरिंगमध्ये नाटकात मी नायिकेची भूमिका घ्यावी म्हणून सर्वांनी आग्रह केला आणि मी नाटकात भाग घेतला.

या नाटकात मी अविनाश राजेची धर्मपत्नी झाले होते. नाटकाची तयारी खूप चांगली झाली. नाटक चांगल्या तऱ्हेने पार पडले. सर्वोत्कृष्ट अभिनय म्हणून मला चांदीचा पेला मिळाला. त्या दिवशी मी वडिलांची आठवण घेऊन खूप रडले. मामांना त्यांचे काहीच वाटले नाही. परत कॉलेज सुरू झाले. सर्वजण माझे व अविनाशचे कौतुक करत होते. एकानं तर म्हटले की, 'काय सुंदर जोडा दिसतो रे' मी अविनाशकडे आकर्षिली जाऊ लागले. दोघं आम्ही जवळ येऊ लागलो, दोघांचे संबंध वाढले.

त्याचे घराणे सुशिक्षित होते. तो एम्. ए. च्या दुसऱ्या वर्षाला होता. सर्व काही होते. त्याने मला लग्न करशील का असे विचारले. तेव्हा मी इतकी गोंधळले! कारण मामा हे कडक स्वभावाचे होते. त्याने आपल्या घराची परवानगी काढली होती. सर्व-तऱ्हेने तो चांगला होता पण मला कोणी नव्हते. मामांच्या स्वभावाशी माझं जमत नव्हतं. पण धीर धरून मामांच्या चार शिब्या खाऊन, लग्नानंतर तू आमच्या घरी यायचे नाही असे सांगून मला त्यांनी घराबाहेर काढले आणि मी अविनाशकडे आले. अविनाशला सर्व परिस्थिती मी सांगितली आणि मी खूप रडले. 'एक तू आणि दुसरा ईश्वर' एवढेच मला आहे असे म्हणून मी त्याला सर्वस्व मानून त्याच्याशी लग्न केले.

एम्. ए. चा रिझल्ट लागला. अविनाश सेकंड क्लास मध्ये पास झाला. माझा पायगुण! त्याने मला खूप आनंदाने काश्मिरकडे फिरवून आणले.

पण हे सुखाचे दिवस फार दिवस टिकले नाहीत. लग्न होऊन तीनच महिने झाले होते. स्कुटरवरून येत असता टूकशी टक्कर झाली आणि तो जागच्या जागी मरण पावला. मनाला कधी कल्पना आली नाही अशी घटना घडून गेली. काचेच्या खेळण्याला धक्का लागला. पांना फुलानी डवरलेले झाड सुकून गेले. जीवन तुटलेल्या पतंगा सारखे, उडत्या पात्यासारखे आघातरी झाले. खेळ अर्धा राहिला आणि एक घटना घडून गेली. मला अविनाश सारखा दिसू लागला. मनात परत-परत मरण्याचे विचार येत होते मन खिन्न, चित्तेने डुंबून जात होते.

मी माझे जीवन कष्टाने घालवत होते. मला कुणाचा तरी या स्थितीत आधार पाहिजे होता. मामांनी मला जवळ केले नाही. मला काही सुचत नव्हते. मी नोकरी करण्याचे ठरविले आणि एका हाय-स्कूलमध्ये मी नोकरी करू लागले. नेहमी मी उदास चेहऱ्याने वावरत असे. ओठावरचे हसू पार मावळून गेले होते. अशा स्थितीत माझी 'सतीश साने' यांचेशी गाठ पडली. त्यांनी मला दुःखाचे कारण विचारले. मी माझी सर्व कहाणी सांगून त्यांचेजवळ खूप रडले. सतीश साने हा माझ्या वडिलांच्या मित्राचा मुलगा. लहानपणापासून त्यांनी मला पाहिलं होतं. त्यांनी माझ्या दुःखावर सहानुभूतीची फुंकर घातली आणि ते माझ्याशी लग्न करण्यास तयार झाले. निजीव जीवन सजीव करून मला सतीशनी जवळ केले. मला कुणाचा आधार, प्रेमाचे मनुष्य नसल्याने मी सतीश सानेच्या जीवनात माझे जीवन झोकून दिले.

पण मी नेहमीच दुर्दैवी ठरले, कमनशिबी बनले. लग्न होऊन तीन वर्ष होऊन गेली पण मला मूल झाले नाही. डॉक्टरांच्या तपासणीवरून मला मूल होणार नाही हे सिद्ध झाले. दुर्दैवी! जाईल तिकडे नशीब आडवे येऊ लागले. पुर्वायुष्य आणि ही मी अशी.

(पुढील मजकूर पान १५ वर पहा)

“गरिबी हटाव!”

राजाराम बाबू वांगणेकर

प्रथम वर्ष वाणिज्य

१९७१ साल उजाडलं. भारतीय पार्लमेंटवर मध्यावधी निवडणुकांचे ढग जमू लागले. पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी ‘गरिबी हटाव’ ची घोषणा केली. आणि तेव्हापासून या दोन शब्दांचं अमाप पीक लहानापासून थोरापर्यंत निर्माण झालं आहे. विधान सभेच्या निवडणुका आल्या- ह्या घोषणा . . . ‘गरिबी हटाव !’, ‘जि. परिषदेच्या निवडणुका आल्या नारा लगावो, इतकंच काय, ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका आल्या, सभेत आंतडी तोडून बोलावे ते याच ‘गरिबी हटाव !’, वर ! बाकी या निवडणुकांनी या देशात गरिबी असल्याची पावती दिली आहे. कपड्यात ‘गरिबी हटाव कपडे, जाहिरातीत ‘गरिबी हटविण्यासाठी’ तर मोर्चातील निवेदन पत्रांत ‘गरिबी हटविण्यासाठी मोर्चात सामील व्हा !’ असे नाना प्रकार पहायला मिळतात. आज राजकीय सभा, सम्मेलन, जाहिरात व व्याख्यान हे या दोन शब्दांनी व्यापलं आहे ! जनते-लाही ह्या गरिबीचा कंटाळा आला होता की काय कोण जाणे, म्हणूनच राज्यात व केंद्रात ‘गरिबी हटविण्यासाठी’ काँग्रेस पक्षाला निवडून दिले आहे. आज हे लोक घरी बसून, सभेत, बंगल्यातून, रेडिओवरून एकच बोलतात ‘गरिबी हटाव ! गरिबी हटाव !!’ अहो यानं का गरिबी हटणार आहे थोडीच ? ते का चिलट का पांखरु ते या आरड्या ओरड्याने उठेल ? खुद्द महात्मा गांधी म्हणत, ‘गरिबीला सामोरे जा. जगात सर्वांना उपभोगता येणारी एकच वस्तू आहे व ती म्हणजे गरिबी !’

‘गरिबी हटाव’ हा कार्यक्रम काही या दोन-तीन वर्षातील नाही. तो फार जुना आहे. १९४३ च्या आर्थिक विकास कार्यक्रमांत त्याची योजना एम्. एन्. रॉय व इतर नेत्यांनी केली होती. जेवण, निवास, कपडे, शिक्षण व आरोग्य या सामान्य माणसांच्या गरजा भागाव्यात याच उद्देशाने हा कार्यक्रम आखण्यात

आला होता. त्यात शेती सुधारणा, शहरी व ग्रामीण घरबांधणी, दळणवळण, रस्ते इ. कार्यक्रमांचाही समावेश होता. याचा अर्थ ‘गरिबी हटाव’ असाच होता. सांगायचंच झालं तर १९४३ ला हा कार्यक्रम कागदावर मांडला गेला आणि १९७१ ला घोषणेत अवतरला !

झालं गेलं गेला मिळालं अशा अर्थानं १९४३ चा आर्थिक विकास कार्यक्रम सोडून दिला तर ‘गरिबी हटाव घोषणा देऊन तीन वर्षे झाली. पण गरीबी हटायची तरी सोडाच उलट गरिबांना अधिक गरीब करण्याच्याच दिशेने वाटचाल आहे. माझ्या या विधानाच्या सत्यतेसाठी महागाईचा विचार करावा लागेल.

१९६१ ते १९७१या काळांत घाऊक किमतींच्या निर्देशांकात १०० टक्याने वाढ झाली आहे. गेल्या दोन ते तीन महिन्यांत तरी महागाईच्या निर्देशांकात ३० अंकानी वाढ झाली आहे. याला तुम्ही म्हणाल धान्योत्पादन व लोकसंख्या. १९६६-६७ पेक्षा ६७-६८ त धान्योत्पादन वाढूनही महागाईच्या निर्देशांकात २१.७ टक्के वाढ झाली आहे. १९७० पेक्षा ७१ त ३ दशलक्ष टन धान्योत्पादन वाढूनही धान्यांच्या किमती वाढतच आहेत. महागाई वाढतच आहे. लोकसंख्या या बाबतीत विचारात घेता गेल्या वर्षी लोकांना पुरेसं होऊन उरेल इतकं धान्योत्पादन निर्माण होऊनही हा भस्मासूर वाढतच आहे. परवा परवाच अन्नमंत्री शिंदे म्हणत होते की “सरकारला आता प्रश्न पडलाय की हे धान्य कसं व कुठं ठेवावं आणि कुठं निर्यात करावं.” मग महागाई वाढत तरी का आहे ? याला कारण शासन आहे. महागाई वाढीची कारणं बहुतांशी सरकारची आहेत. शासन तुम्ही आम्ही निवडून दिलं असलं तरी चालवणं आम्हा तुम्हा हाती नाही. महागाई वाढीची कारणं पुढील प्रमाणं आहेत.

सरकारचे चलनवाढीचे धोरण

निर्यात वृद्धीसाठी अगर इतर कारणांनी चलन-वाढ केली असली तरी गरीब जनतेचे हाल होत आहेत. १९६६-६७ साली जेवढे चलन होते ते १९७१-७२ त दुप्पट म्हणजे १२,२५८ कोटी रु. चलनवाढ केली, पण याच काळात राष्ट्रीय उत्पन्न अवघे ३५ टक्केनेच वाढले. यामुळे चलनवाढ ही राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पातळीत न राहिल्यामुळे महागाई वाढली.

सरकारचे अवकारी कर

कर हे राष्ट्रीय उत्पन्न आहे. ते देशातील आर्थिक विषमतेची दरी भरून काढण्यासाठी श्रीमंताकडून निरनिराळ्या प्रकारे घेतले जातात. हे श्रीमंताकडून वसूल केल्या जाणाऱ्या आयकराची थकवाकी ५०० कोटी रु. आहे, ती वसूल करायची सोडून सरकारने जीवोपयोगी वस्तूवर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या करांत भरमसाठ वाढ केली आहे. कपडे, साखर, सिमेंट, पोलाद इ. वर विक्रीकर व अवकारी कर भरमसाठ लादले आहेत. यामुळे वरील पदार्थांच्या उत्पादनात वाढ न होता ती घटत चालली आहे. १९६९-७० ते १९७१-७२ या दोन सालात साखर, सिमेंट, पोलाद व कापड ह्या वस्तूवरील करात ११५ कोटी रु. नी वाढ केली आहे. त्यांचे उत्पादन जरी वाढत नसले तरी हे कर वसूल केले जातात. त्यामुळे सहजिकच त्या वस्तूंच्या किमती वाढत आहेत. सरकारला या अवकारी कराची ११५ कोटी रु. रक्कम आयकराच्या थकवाकीच्या ५०० कोटी रु. रक्कमेपेक्षा जास्त वाटावी याच आश्चर्य वाटत !

सरकारचा अनुत्पादक खर्च

केंद्र सरकारचा विनभांडवली म्हणजे अनुत्पादक खर्च १९६६-६७ साली १५६३ कोटी रु. होता. १९७१-७२ साली ३५९८ कोटी रु. झाला. (म्हणजे जवळ जवळ दुप्पट) या वर्षीचा बांगला निर्वासितांचा अटळ खर्च सोडला तरी त्याच्या अगोदर १९७०-७१त २९१७ कोटी रु. खर्च होता. याच बरोबर केंद्रसरकारच्या पंचवार्षिक व वार्षिक अंदाजपत्रकांत होत असलेली तूट व राज्य सरकारच्या ओव्हर ड्राफ्टमध्ये होत असलेली मतत वाढ ह्यांचा समावेश होतो. ह्या प्रकारे

सरकारी स्तरावर जमा हा खर्च केला गेला तसा खाजगी स्वरूपातही तो भयंकर प्रमाणात केला जातो. राज्य व केंद्र सरकारच्या मंत्र्यांना मिळणारे पगार, भत्ते, बंगला पाणी, वीज इ. बाबींवर प्रत्येक मंत्र्या-मागे सरासरी ४ लाख रुपये खर्च होताना, केले जातात.

राष्ट्रातील काळा पैसा

आज राष्ट्रात काळा पैसा फार बोंकाळला आहे. तज्ज्ञांचे मते अंदाजे ३००० कोटी रु. चा काळा पैसा

(पान १३ बरून पुढे चालू)

त्यामुळे राहून-राहून वॉईट वाटे. सर्व भावना लोचट झाल्या. सर्व स्वप्ने चुरमळून गेली. मधमाशाच्या पोळ्यावर ह्या दुःखाने खडा मारला आणि होतं त्या दुःखात परत भर पडली. सर्व दुःखे भँसूर होऊन मला भिती दाखवू लागली. सतीशला हे सर्व माहीत होतं. त्याने या मोष्टीचा कधी विचार केला नाही. तो मला जाणत होता. तो मला नेहमी आनंदात ठेवण्याचा प्रयत्न करी.

ती मुलं बागेतून निघून गेली. लहान मुले माझ्या कधी जवळ येणारच नाहीत का ? मला सारखे दुःखी पाहून सतीशही दुःखी होई. मला तो समजवण्याचा प्रयत्न करी.

इतक्यात सतीश 'सुजाता-सुजाता' करत एका लहान मुलाला हाताला धरून आत आला. माझे विचार प्रवाह थांबले. डोंकं जड झालं होतं. माझा हा अवतार पाहून सतीशने विचारले, 'तुला बरं नाही सुजाता ?'

'अं. हं.' असे म्हणत मी त्या मुलाकडे पाहिले. खूपच गोड चेहरा होता. मला पाहून सरळ त्याने 'आई' म्हणून हाक मारली. मी याच हाकेसाठी आमुसले होते.

त्या मुलाला पाहून मी माझे सर्व दुःख विसरले. सतीशने तो मुलगा अनाथ आश्रमातून आणला होता. मी सतीशला ओवाळले. सतीशने ब्रीलवरांच्या चार काकणांबरोबर त्या मुलाला पुढं केलं. सतीशने त्याचे नाव 'प्रसाद' ठेवले. मातृमुलभ हृदय जागृत झाले. मी प्रसादच्या तोंडात पेढा घातला.

४४

आहे. हा आकडाही निश्चित असा नाही. कुणी सांगाय तो अधिकही असेल. या पैसाच्या जोरावर ठराविक वग चॅनी करत आहे. काळा पैसा हे एक प्रकारचे चलनच आहे. महागाई वाढ एक जमीन सरकारीच चलनवाढ आहे. तशी ही जनतेची चलनवाढ (सर्व नवे, ठराविक) आहे. यामुळे महागाई वाढत आहे.

चलनवाढ, सरकारचे अवकारी कर, सरकारी अनुत्पादक खर्च व काळा पैसा याने महागाई वाढत चालली आहे. आणि ह्या महागाईने तर मामान्य-जनोची महागाई उडविली आहे ! ' नॅशनल न्यूट्रीशन ' मसुदागार मंडळाने एका माणसाच्या केलेल्या आहाराच्या शिफारशीनुसार ५ माणसांच्या एका कुटुंबाला १९६६ च्या किमतीनुसार १४१.६७ रु. खर्च येत होता. १९६६ साली जीवनोपयोगी वस्तू म्हणजे गहू, तूरडाळ, तांदूळ, मूग, गोडे तेल, साखर व गूळ ह्या वस्तू ११ रु. त प्रत्येकी १।१ किलो येत होत्या. त्यांना आज त्याच वजनाच्या घ्यायच्या म्हटलं तर २० रु. पडतात. (जास्तही पडत असावेत.) म्हणजे दुप्पट महागाई वाढली आहे. मग आज १९६६ प्रमाणं रहायचं ठरविलं तर ५ माणसांच्या एका कुटुंबाला २२५ रु. च्या वर खर्च येतो. याशिवाय कपडे, करमणूक, घरभाडे, औषध, मुलांचे शिक्षण हे जमेस धरले तर मासिक ३५० रु. पाहिजेत ! आणि पगार २०० ते २५० रु. याचमुळे संप होतात. ही झाली शहरांतील अगर खेड्यातील पांढरपेशा मध्यम लोकांची परिस्थिती ! मग खेड्यातील छोटे शेतकरी व मजूर यांची काय अवस्था ? त्यांचे तर उत्पादन ह्यापेक्षा कमी ! मग ह्यामुळे त्यांची गरिबी हटेल का वाढेल ?

अविकसित देशांना स्वतःचा विकास करून घेताना उत्पादनशक्ती वाढविणे व विकासात येणाऱ्या इतर अर्थ्यलक्षांना काट देणे हे दोन मार्ग आहेत. दुसऱ्या भागात येणाऱ्या अर्थ्यलक्षांत लोकसंख्या हे एक मोठे अरिष्ट आहे. जीवनमानावर परिणाम करणारा हा एक मोठा घटक आहे. १९४७ ला भारताची ३८ कोटी लोकसंख्या होती ती १९७० च्या शिरगणतीनुसार ५२ कोटी आहे. ही लोकसंख्या अनिरीक्त आहे. यामुळे राणीमान अत्यंत कनिष्ठ दर्जाचे झाले आहे. अन्नधान्य

व लोकसंख्या यात विषम विभागणी झाली आहे. अनुत्पादक ग्राहक (बेकार) जास्त आहेत व ती वाढत आहे. शिक्षण व आरोग्य या सोयींचा अभाव झाला आहे. या लाल कंदीलाला आळा घालण्यासाठी आर्थिक स्थिती सुधारणे व लोकसंख्या वाढीस आळा घालणे हे दोन मार्ग आहेत. गेली २५ वर्षे आपण आर्थिकस्थिती सुधारीत आहोत. तर २५ वर्षांत ' राष्ट्रव्यापी मोहीम ' मुरु केली असली तरी १९६४-६५ नंतर त्याकडे विशेष लक्ष वेधले. जीवनमान सुधारायचे असेल तर योग्य प्रमाणात लोकसंख्या वाढ झाली पाहिजे. ' जीवन साफल्य ' हा कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाला मुख्य हेतू आहे. या कार्यक्रमाला जागतीक बँकेकडून मदत मिळते. इतर राष्ट्रांनाही भारताप्रमाणे मदत मिळते. पण भारत ह्या कार्यक्रमांत इतर राष्ट्रांपेक्षा आघाडीवर नाही. इतर राष्ट्रांच्या तुलनेने भारतात हे कार्य जोरात चालू नाही. याला कारण मुस्लीम समाज हा आहे. हा समाज त्याला विरोध करतो. (द्विभायी पद्धत रद्दीचा कायदा ही आनंदाची गोष्ट आहे.) या वावतीत त्यांना इंडोनेशियाचं उदाहरण देऊ इच्छितो. भारताप्रमाणे जागतीक बँक त्याला मदत करते. इंडोनेशियात बहुसंख्य मुस्लीम समाज आहे. पण कुटुंबनियोजन वावतीत भारताशी तुलना करता इंडोनेशिया या कार्यक्रमात आघाडीवर आहे. या कुटुंब नियोजनाला विरोध करणारे जात्योध्य मुस्लीम पुढारी, मुल्ला व मौलवी यांना मी विनंती करून प्रश्न विचारू इच्छितो की, त्यांनी हे लक्षात घ्यावं की, इंडोनेशिया मारख्या बहुसंख्य मुस्लीम असणाऱ्या देशात हे कार्य जोरात चालू आहे (सहकार्य देत आहेत.) आणि आपल्याच देशात तुम्ही त्याला विरोध का करता ? काही राज्यांत विशेषतः उ. प्रदेश, ओरिसा, बंगाल येथे या कार्यक्रमात वाढ अत्यल्प आहे. यावहल सरकारने कडक कारवाई करावी तरच लोकसंख्येला आळा बसेल व गरिबी हटावच्या दृष्टीने पावलं पडतील.

२ सप्टे. १९७२ रोजी लोकसभेत दिलेल्या माहितीनुसार १० लक्ष रुपयापेक्षा ज्यांचे उत्पन्न जास्त आहे अशांची संख्या गेल्यावर्षी १६४० होती व त्यांची एकूण संपत्ती ३३२ कोटी रुपये होती. या उलट गरिबांची संख्या जी या २५ वर्षांत झालेल्या विकामाला

मुकली आहे. अशाची संख्या २२ कोटी आहे. म्हणजे ४० टक्के जनता ही ह्या २५ वर्षांच्या विकामाला मुकली आहे. या देशात सेक्टरजेट विमान उतरतात, नयार होतात पण त्याचा फायदा या ४० टक्के जनतेला होत नाही. शहरांत शाळा, कॉलेज, विद्यापीठे नवी स्थापन होत आहेत, पण या ४० टक्के जनतेला त्याचा फायदा होत नाही. त्यांच्या मुलांना शिक्षणाला मुकाबे लागले आहे. एकीकडे टोलेजंग इमारती उभ्या आहेत पण लक्षावधी लोक फुटपाथवर झोपत असतात. एक एक ५००-५०० एकराचा मालक असतो पण या ४० टक्के ना १०' × १०' चा देखील स्वतःच्या मालकीचा रहायला तुकडा नाही. या ४० टक्के जनतेपैकी एकेकाला चहासाठी पैशाला दारे पुजावी लागतात तर १० टक्के जनतेकडे (भांडवली वर्गाकडे) ९० टक्के संपत्ती आहे. अशी भीषण विषमता जगाच्या पाठीवर कुठेही नसेल. ही आर्थिक विषमता मंदावत आहे. तिचं चित्र जर असंच कायम राहीलं तर राज्यक्रांती होईल. मग शासनाला आवरता येणार नाही. यामाठी सामाजिक व्यवसाय, विषमता कमी करण्याची पावलं नावडतोव पाडली पाहिजेत. आतापर्यंत अविकसित भागाकडे लक्ष देताना विकसित भागाचा विकास मंदावतो ही सवव अविकसित भागात कारखाने काढण्याची मागणी करताना मांगून चालणार नाही. विकसित भागात औद्योगिक माधने मिळतात म्हणून तेथेच औद्योगिक विकास करून भागणार नाही. कमाल जमीन मर्यादा कायदा पळवाटा टेऊन करून चालणार नाही. जनता (बहुसंख्य) अज्ञानी आहे तो पर्यंत हे चालेल; पण नजिकच्याच काळात क्रांतीची थाप शासनाचे दरवाजे टोटाव लागेल.

आपल्या देशात बहुसंख्य म्हणजे ७० टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. एकूण जमीन ४० कोटी एकर आहे. दरडोई ३ एकर सरासरी पडते पण २० कोटी जनता भूमिहीन आहे. या भूमिहीनांना जमीन मिळण्यासाठी सरकारने अनेक कायदे केले पण पळवाटा टेऊन आता केलेल्या कायद्याप्रमाणे फक्त २ टक्के जमिनदारच कायद्यात पकडले जातात. या लोकांची जमीन ती काय येणार व २० कोटी लोकांना ती कुठे

पुरणार ? उलट ती जमीन वी-वियाणे, पाणी पुरवठा व या जमीनदारांच्या वैरात ती निरुपयोगी म्हणून पडून तरी रहाणार अगर् उत्पादन कमी घेऊन तरी वापरली जाणार. यामाठी निर्माण होणारे वी-वियाणे, अंजारे इ. प्रयत्न प्रथम मोडविले जावेत. याने गरिबी हटाव दृष्टीने पावलं पडतील.

'वेकारी' हा एक आजचा ग्रामणारा प्रश्न आहे. आजची शिक्षण पद्धती हे तिचं खरं व पहिलं कारण आहे. ज्या मॅकॉलीच्या शिक्षण पद्धतीनं परत १०० वर्षे पारतंत्र्यात खिंतपत पाडलं तीच शिक्षण पद्धत आजही चालू आहे. या शिक्षण पद्धतीनं फक्त शिकणेच शिकवलं, पोटभरणं नाही. या शिक्षणपद्धतीनं श्रमाची प्रतिष्ठा कमी करणं साधलं. आता शासन निरनिराळ्या सोई व शाळांना ग्रँट देऊन श्रम वाडविणारे शिक्षण देण्याची सोय करत आहे. वेकारीचं दुसरं कारण देशात मनुष्यवळ अधिक असताना तांत्रिक शक्तीचा वापर शेतीसाठी केला जातो. जेथे हरीत-क्रांती झाली तेथे यांत्रिक पद्धतीनं शेती केली जाते. खरं पहायला गेलं तर ज्या देशात मनुष्यवळ व वेकारी जास्त आहे, जो देश अविकसित आहे अशा देशांत अद्यावत यंत्रे वापरून उत्पादन श्रमता वाडविण्याचे प्रयत्न केले जात असतील तर उत्पादन खर्च हा झालेल्या उत्पादनापेक्षा अधिक येतो. या उलट तेथे मनुष्यवळ वापरलं तर ते सोयीचं जातं. आपल्या देशात अद्यावत यंत्राचा वापर फार केला जातो. (पंजाब, बिहार, उ. प्रदेश इ. त) ह्यामुळे वेकारीला आळा घातला जात नाही.

गरिबी हटविण्यासाठी सामाजिक न्याय व आर्थिक विकास यांची सांगड घातली पाहिजे. ह्यासाठी प्रगत राष्ट्रातील आर्थिक पद्धतींची व संस्थांची नक्कल न करता जमीन सुधारणा, बँकांचे व्यवहार, कर पद्धती यात बदल केला पाहिजे. त्यामुळे आर्थिक मामथ्यांची फेरवाटणी होईल व सामाजिक उद्दिष्ट माधण्याआद येणारी ' गरिबी हटे ! '

निसर्गाच्या घटनेत देखील काही तरी नियम-बद्धता असते याचा अनुभव मला प्रत्यक्षी येत होता. पण आज काही तरी अघटित - - - अनियमित घडलं ज्याचं याची हरहर एकमात्रगी लागून राहिली होती.

नेहमी प्रमाणेच मी त्या दिवशी फिरायला गेलो होतो. ओहोळाच्या काठी पाण्यात पाय सोडून त्या निघंराच्या अडकळ लीला पाहण्यात मी गुंग झालो होतो. सूर्य केव्हा अस्ताला गेला याचे देखील भान राहिले नाही. शेवटी जेव्हा अंधार दाटू लागला तेव्हा कुठे माझी तंद्री भंग पावली आणि उठून मी तरातरा बाट चालू लागलो. गावाच्या वेशीनजीक आलो तेव्हा दिशे लागले होते. पण आज दिव्याचा प्रकाश इतका कसा प्रखर याचे कोडे उलगडता. तेव्हा मी चहुबाजूम मान बळवून पाहिली. तो काय ? वेशीजवळच आगीचा डोंब उसळला होता. तीन चार गवताच्या गंज्या नि एक खोपट कुणीतरी पेटवून सोडलं होतं. त्याच्या त्या महाकाय ज्वाला जणू आकाशालाच गिळायला त्वेपाने उफाळत होत्या. थोडा वेळ मी ते दृश्य पाहतच राहिलो. नंतर थोडामा त्या आगीकडे सरकलो तो त्याची धग - - - झळ मला जाणवू लागली.

मी गावात येऊन पोहचलो. भेटेल त्याला आगीचे कारण विचारू लागलो. पण कोणीच काही सांगेना. जणू काय ज्याच्या गंज्या पेटवल्या आहेत त्याच्यावर बहिष्कार टाकल्यासारखे. शेवटी मनाचा हिऱ्या करून चार पाच सोबती बरोबर घेऊन मी त्या आगीकडे धावलो. आगीभोवती पाच सहा गुंड हातात काठ्या नू फरशी घेऊन फिरत होते. आगीजवळ येईल त्याला ते धमकी देऊन धुडकावून लावीत होते. मी पाण्याची बादली भरून आगीत फेकली. तीच त्यापैकी एका गुंडाने माझे बसोटे धरून मला फरफटतच दूर सारले. हा उपमर्द हा अपमान मला सहन झाला नाही. पुन्हा

मी त्वेपान आगीकडे धावलो. पण मधाप्रमाणेच दुसऱ्या एकाने माझ्या छातीशी फरशी आडवी लावली आणि त्या फरशीच्या दांड्याने मागे रेटले. एव्हाना म्हणजे माझ्या बरोबर अल्लिया त्या साथीदारांनी तेथून केव्हाच पळ काढला होता. शेवटी मी हताश होऊन पुन्हा गावात आलो.

गावात तर याही पेक्षा वेगळंच दृश्य नजरस आलं. मारा गावच्या गाव - - - लोकांचा लोंढाच्या लोंढा चावडीकडे चालला होता. ज्याच्या त्याच्या मुखी तुळसा म्हारणीची कहाणी घुमत होती. अगदी चविष्टपणे त्याचं चवित चर्बण चाललं होतं. मी ही जाता जाता त्या घोळक्यामध्ये भिसळलो. एक दोघे बोलत होते-

“ बिचारी पोरगी आयुष्यातनं उठली, धोंडीराम पाटलाचं हे करतव नव्हं ! ”

“ आरं पन ही काय न्यात झाली ? बिचारी गरीब म्हाराची पोरगी ! ती आता कुटं खपनार हाय ? ” - - - दुसऱ्यानं शंका प्रदर्शित केली.

- - - दोघांच्या या संभाषणाने विषय माझ्या ध्यानान आला.

पाच सहा महिन्यापूर्वीचीच घटना. वजरं गाव तसं पाच सहा हजार वस्तीचंच. पण सान्या गावावर धोंडीराम पाटलाचीच सत्ता असे. पाटलाचं घराणं मोठं. पैशा आडक्यानं मोठं. नि धनधान्यानं गडगंज. पाटलांना बाजीराव नावाचा एकुलता एक मुलगा. धीमंतीचं सारं वैभव त्याच्या पायाशी-लोळण घेत होतं. बाजीराव गडीही तसा अंगापिडानं मजबूत नि दणफट. रोज चारी चीज खाऊन गडी एखाद्या रेड्यासारखा माजला होता. शिक्षणात ‘ड’ निघाल्यामुळे बापानं शाळा बंद करून शेतकीत घातलं. पण शेतकीत देखील जेतीतील धंद्यापेक्षा राना-शिव

रात कामाधंदास येणाऱ्या पोरीबाळीवरच त्याची अधिक नजर असायची. त्यांची छेड काढायची. रानांत एकटं दुकटं गाठून त्यांच्याशी जबरदस्ती करायची. हे त्याचे धंदे अगदी राजरोमपणे चालायचे. पण कुणाला त्याला विचारायचे अगर अडवायचे देखील धाडस होत नसे. कारण पाटलाचा पोरगा !

असंच एके दिवशी झालं. नरसू म्हाराची तुळसी नाकी डोळी मोठी नीटस दिसायची. चापून चौपून फाटकं विटकं जुनेर नेसली नि अंगात बारक्या घडीची तंग चोळी घातली की तिचे उभार अवयव डोळ्यात भरायचे. तुळशी रुपानं जशी सुंदर तशी स्वभावानं देखील शालीन. पण हे शालीनतेचं सौंदर्य-पूर्ण रत्न विधात्यानं एका गरीब म्हाराच्या घरी टाकलं होतं - - - भांगेत तुळस उगवावी तशी ही तुळस म्हाराच्या पोटी जन्मास आलेली. पोटाच्या व्यवस्थे-माठी रोज उठून तिला दुसऱ्याच्या शेतात रावावे लागे.

- - - त्या दिवशी तुळसा पाटलाच्या मळ्यां-वर गेली होती. नेहमीपेक्षा घरी परतायला तिला वेळ झाला. रानांतली लोकं केव्हाच दिस वुडायला घरी आली होती. रानात कोणी चीट पाखरू देखील नव्हतं. तुळसानं त्रिगी दिगी काम आटोपलं नि लुगड्याचा कात्रा मारून ती डोईवर पाटी घेऊन घरच्या वाटेला लागली. इतक्यात बाजूच्या बांधाआडून बाजीराव पाटलानं तिच्या पाठीमागून उडी मारली अन् खसकन् तिला आत मळ्यात ओढून घेतलं. एक मोठ्ठी किकाळी घमेली !

तुळशीच्या घरी पोरगी अजून कुठे आली नाही म्हणून रूप शोधाशोध केली. नरसूनं पाटलाच्या घरी जाऊन एकदा दोनदा विचारपूस केली तेव्हा बाजीरावानं ती आपल्या पुढंच आल्याची खोटी बतावणी केली. तेव्हा मात्र नरसूचा जीव अगदी धावरा धुवरा झाला. पोरगी अजून रानातच राहिली म्हणून नरसू हातात कंदील घेऊन मळ्यात गेला. मळ्यात बांधाआड कोठून तरी कण्टल्याचा आवाज ऐकू येत होता. नरसू कंदील घेऊन पुढं सरकला. त्याचं मन एकदम चरंरं झालं. त्यानं मान बळबळी त्यानं आपल्या अंगावरील

धोंगड्याचं फटकूर तुळशीच्या अंगावर फेकलं नि आपण बाजूस सरला. बराच वेळ तो तसाच बाजूला स्तब्ध बसला. एव्हाना तुळशी पूर्ण शुद्धीत आली आणि समोर आपल्या बापाला बघून ती ढसा ढसा रडू लागली. तिनं आपल्यावर बाजीराव पाटलानं जबर-दस्ती केल्याची सर्व हकिकत सांगितली. तेव्हा नरसू अगदी तापलेल्या अंगात रागानं लालबुंद झाला. ज्याच्या घरी आपण इमानानं चाकरी केली, ज्याच्या घरचं आपण मीठभाकर खाल्लं त्याच्याकडून तरी असे घडेल याची त्याला मुळीच अपेक्षा नव्हती. पण हे घडलं होतं. त्याला आता याची कड लावायची होती. मोठ्या निर्धारानंच तो तेथून तडक गावात आला नि तुळशीला घरी पाठवून आपण पाटलाच्या घरी गेला.

पाटील बाहेर ओसरीवरच तंबाखुची चंची सोडून बसले होते. नरसू आल्या आल्याच पाटलांनी त्याला विचारलं,

“ का र नरसू, तुळसी अजून आली का नाय ? ”

- - - नरसू नेहमी प्रमाणं पाटलांना ‘ जी सरकार ’ म्हणून लवून नमस्कार करायचा. पण आज हे त्याच्या हातून घडलं नाही. नरसूनं मोठ्या कुऱ्यातच नि संतापाच्या स्वरांत उत्तर दिलं,

“ पाटील ! पोरगी घरला आली नाय. म्यां सोता जाऊन मळ्यातनं आणलीया - - ती कर्म कानीच आपल्याम सांगण्यास हितं आल्या ! ”

“ आरं पर - - - काय घडलं काय ? ” - पाटलांनी जाणून घेण्यासाठी प्रश्न केला.

पाटलाच्या प्रेमळ वाणीनं नरसूचा मधाचा संताप निवळला गेला न् नरसू पुढं मागू लागला-

“ पाटील- काय घडलं त्ये म्यां माज्या तोंडानं कसं सांगू- ते इचारा आपुनच आपल्या चिरंजीवाला - - - ! ” नरसू अगदी काकुळतीला येऊन बोलून होता.

“ आरं- पन त्यो इतं हाय कुटं ? त्यो तर मधाशीच तू हितनं गेल्यावर तालमीत गेला. वरं वरं - - - त्यो आल्यावर मी इचारीनंच त्येला. तू जा आता ! ”

- पण नरसूचा पाय तेथून निघेना. मनातली सारी मळमळ- झालेल्या गोष्टीबद्दलचा वाटणारा तीव्र संताप व्यक्त केल्याशिवाय त्याचा पाय तेथून हालेना. तेव्हा त्याने घडलेली सर्व हकिकत पाटलांना कथन केली. तेव्हा पाटलांनी त्याला या गोष्टीची कुठे वाच्यता होऊ देणार नाही याचं वचन दिलं व नरसूला तेथून जाण्याची मोकळीक करून दिली.

- पण ही बातमी हा हा म्हणता साऱ्या गावभर पसरली. पाटलांनी ती दडपून टाकण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. पण गावाच्या तोंडावर काय थोडाच हात ठेवता येतो ? घोरोघर तुळसा-बाजीच्याच कंड्या पिकू लागल्या. ही भानगड मिटविण्यातच पाच-सहा महिने उलटून गेले. यामध्ये तुळशीच्या अवस्थेचा कुणी विचारच केला नाही. तिला दिवस गेले. तेव्हा त्याची जाणीव नरसूला झाली आणि कर्माचे भोग त्याच्या नशिबी आले. तुळशीच्या लग्नाचा प्रश्न त्याच्यापुढे आ वासून उभा राहिला. तिचं लग्न कुठं जमेना. पोरगीच्या पोटीची व्यवस्था पाटील करतील या आशेने तो पाटलांकडे गेला. पण पाटील काही ताकास तूर लावून घेण्यास तयार झाले नाहीत. इतकेच नव्हे तर बाजीरावाकडून हा अपराध घडला गेला हे देखील मान्य करावयास तयार झाले नाहीत. तेव्हा नरसूने सरकारात पाटलांविरुद्ध फिर्याद केली. पण सरकारांत पाटलांचे खालपासून वरपर्यंत लागेबांधे तिथेही त्याला न्याय मिळाला नाही. या अन्यायापोटी- चीड- संता- पाच्या या उद्वेगाने नरसूना पाटलाच्या गवताच्या गंज्या न खोपट पेटविलं. आजच चावडीच्या पारावर पाटलांना गावमभा बोलावून याचा निर्णय देण्याचं ठरविलं होतं.

- - - म्हणून सारा गावच्या गाव - लोकांचा थवाच्या थवा चावडीकडं चालला होता. तुळसा-बाजीच्या भानगडीचा आज निकाल आहे या उत्सुकतेनं मग मी ही झपाझप पावले टाकत चावडीची वाट धरली. चावडी कशी अगदी लोकांनी फुलून गेली होती. सारा गाव फुटून तुळसा-बाजीच्या भानगडीचा निकाल ऐकण्यासाठी आला होता. चावडीच्या पारावर पाटील कुलकर्णी वगैरे मोठी मोठी धेंडं बसली होती. पाटलांनी उठून विषयाला मुरुवात केली. इतक्यात त्या आगी-

भोवती फिरणारे ते पाच सहा गुंड तेथे धावत आले आणि,

" पाटील - - - पाटील - - - तुळसीनं आगीत उडी घेतली व सोताला जाळून घेतलं ! " - अशी बातमी दिली.

झालं ! नरसूचं सारं अवसान गळालं. धैर्य खचलं. हातपाय लटपटू लागले. सारी पृथ्वी गरगर-ल्याचा भास झाला. लहानाचा जीव थोर केला न स्वतःच्या हातानंच त्याला आगीच्या तोंडी दिला याचं परम दुःख झालं. ही बातमी ऐकून त्यानं थेट आगीकडं धाव घेतली. लोकांचा सारा जमाव नरसूच्या पाठोपाठ त्या आगीकडे निघाला. आता तर त्या आगीच्या ज्वाळा ताऱ्हाऱ्हा आवाज करीत अवकाशाच्या पोकळीत घुसत होत्या ! एकीकडे नरसूचा संताप, क्रोध अनावर होऊन धुमसत होता तर दुसरीकडे कन्या वियोगाच्या दुःखाने अंतःकरण आक्रंदत होते ! चीड - - - अन्याय अन् गावकऱ्यांनी त्याच्यावर टाकलेला बहिष्कार याची तो मनात चिंता बांधीत होता - - - अन् त्या चितेवर तुळशीचे कोमल कलेवर धडधड पेटत होते. जणू त्या ज्वाळा बाजीराव पाटलाला पोळण्यासाठीच लांब लांब जिभा काढून उफाळत होत्या !

मुक्या मनानेच मी घरी परतलो. हे जग कुणाचे ? न्यायाचे की अन्यायाचे ? सत्शीलांचे की कुशीलांचे ? बाजीराव पाटलासारख्या पाशवी वृत्तीच्या धनाढ्य लोकांचे की तुळशीसारख्या एका निष्पाप पददलित अवलेचे ?

- - - शेवटी उत्तर दिले ते तुळशीच्या धडधडत्या पेटत्या देहामनाने-इथे गरीबांना न्याय नाही. - - - अन् नाही - - - कायद्याला पावित्र्य नाही. इथे केवळ जाण आहे ती बाजीराव पाटलांसारख्या पाशवी वृत्तीच्या पशूना - - - !

आधुनिक कला-क्रांती की उत्क्रांती ?

यलगचे एम्. बी.

प्रथम वर्ष वाणिज्य.

कला हा भावनेचा अविष्कार आहे, बुद्धीचा विलास खचित नव्हे. फार प्राचीन मानवापासून तो आजतागायत कला-निर्मिती चालत आली आहे.

निसर्गावर प्रभुत्व मिळवून निसर्गाच्या प्रत्येक दालनात स्वैरसंचार करावा या दिशेने कलावंतांची धडपड सुरु झाली. त्याच्या प्रथम कलाकृतीत सफाई नव्हती. तरीपण त्याची धडपड चालूच राहिली. रेषा, आकार, रंग, रचना, यथार्थ दर्शनशास्त्र आणि शरीर शास्त्र यांच्यात पारंगत होण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न सुरु होते. शतकापासून शतके गेली. कलावंतांच्या पिढ्या मागून पिढ्या आल्या आणि गेल्या. अठराव्या शतकाअखेर आणि एकोणीसाव्या शतकाच्या प्रारंभी कलावंतांनी त्यांचे त्यावेळचे उद्दिष्ट साध्य केले. जग-जेत्यांच्या कैफात ते नाचू लागले. आपण सर्व कांही मिळविले ही भावना कांही काळ वृद्ध झाली. आणखी करण्यासारखे कांही उरले नाही म्हणून क्षणभर का होईना त्यांची खात्री पटली. शिकंदराचा उन्माद जग जिकेपर्यंत राहिला. जिकायला आणखी जग उरले नाही म्हणून तो रडला अशी आख्यायिका आहे. त्याच शिकंदरी मनःस्थितीत हे कलावंत असतात. नवविचार प्रवाह सुरु झाले. कुणी म्हणतात चर्चा पराजय आणि लढ्यांचे श्रेष्ठान यांनी तो प्रवाह निर्माण केला, तर कुणाचे म्हणणे असे की, यंत्रयुग आणि कॅमेरा, रेडिओ आणि टेलिव्हिजन यांच्यामुळे ती चालना मिळाली. इतक्या वर्षांच्या साधनेने जे आत्मसात केले तो कलेतील परमोच्च बिंदू नसून पूर्व तयारी होती. दिसते ते न विचारता दिसलेल्या गोष्टींची मनावर होणारी प्रतिक्रिया हेच कलेचे सार आहे, अशी त्याची बालंबाल खात्री झाली. एकदा वादळ सुरु झाले की त्याचा वेग आणि मर्यादा कुणी ठरवावयाच्या ?

वेगवेगळ्या चित्र व शिल्प शैली अस्तित्वात आल्या. पराजितांचे हृदके आणि यशस्वितांचे हास्यक-

ल्लोळ यांच्यांत कलावंत हेलकावे खाऊ लागले. प्रथम प्रथम कला विषयक जरी तरी समजत असे. आनंद देत असे सर्वांना. आज तर तो समजण्यासाठी कलासमिक्ष-कांची वडवड ऐकावी लागते, त्यांचे निबंध वाचावे लागतात. भावना लोपली आणि बुद्धि डोके वर काढू लागली. विद्वान वरच्या श्रेणीत वसला आणि हाडाची काडे करून तपस्या करणारा कलावंत दुय्यम ठरला. कलेचा निर्माता मार्गे पडला आणि त्याच कलेवर भाष्य करणारा विद्वान पुढे आला. या विद्वानाकडे कलावंत लाचारीने बघू लागले.

काय हा देवदुर्विलास ! सौंदर्याची चिकित्सा का करावी लागते ? कलाकृति खरोखरीची कलाकृति असेल ती सर्वांना आनंद देणारी ठरेल. आनंदाचे पैलू पाहाणाऱ्यांच्या दृष्टीप्रमाणे थोडे अधिक असतील एवढेच.

आधुनिक कला दोषी नाही. बदलत्या काळा-प्रमाणे सर्व गोष्टीत बदल होतो, पण हा बदल उत्क्रांती मार्गानेच होतो. तरीपण भावनाप्रधान कलेवर बुद्धी प्रधान विद्वानांचा वरचष्मा असावा हे तत्व मान्य नाही.

कलेच्या विकासासाठी अनिर्वध स्वातंत्र्य लागते हे कदाचित खरे असेलही. पण नवोदित कलाविद्यार्थ्यांना हे स्वातंत्र्य मर्यादित स्वरूपातच द्यायला हवे. नुसती स्वातंत्र्य क्रांती काय करायची ? चालण्या अगोदर धावतो का कुणी ? अभ्यासाच्या सर्व टप्प्यातून नकां का जायला ?

आजचे कला-विद्यार्थी संभ्रमात आहेत. चित्र-फलकावर कांही नसून फक्त भोक पाडलेली तो पाहतो. तेच चित्र उत्कृष्ट कलाकृती ठरलेली तो वाचतो. त्याला वाटते की अभ्यासाची इतकी यातायात कुणा-माठी नि कशासाठी ? घे रंग, लाव फलकाला हवे तसे,

(पुढील मजकूर पान २३ वर पहा)

देवाची आवड !

क. सुशीला पांडुरंग पाटील

तृतीय वर्ष माहिन्य

विजू, तू एकाकी अशी का ग निघून गेलीस ? मला टाकून ! तुझ्या या बातमीनं मी तर अक्षरशः हादरून गेल्या. मी आता कसं सहन करू ग हे सारं. "जो आवडतो सर्वाला तोच आवडे देवाला." म्हणूनच तुला देवाने बोलावले का ?

विजू, मला आठवते तुझी माझी पहिली भेट. पो. डी. आर्ट्सच्या वर्गातील. हिरवी किनार असलेल्या पांढऱ्या साडीतील तू सरळ माझ्या शेजारी येऊन बसलीस. जणू त्याचवेळी तुझ्यामाझ्यात एक मैत्रीचा विलक्षण धागा जुळला गेला. तुझे माझे विषय एकच होते. तू अभ्यासू होतीस म्हणूनच मी तुझी मैत्रीण बनले. आपण दोघीही वरोवरच कॉलेजला जात असू. तू लेडीज होस्टेलमध्ये रहात होतीस. आपण तेव्हा अभ्यास खूप केला. आलेल्या सूचना सरांच्याकडून दोघी मिळून मोडवून घेत असू. इतर आपणाला अभ्यासू म्हणून टोमणा देत. पण शेवटी केलेल्या कष्टाला देवपण आलं आणि दोघीनाही फस्ट क्लास मिळाला. आपल्या परिक्षेच्या अगोदर आपली मुट्टीमुळे ताटातुटी होणार म्हणून खूप रडलो दोघी! पण पत्रमाध्यमाद्वारे आपण एकमेकींना भेटणार होतो. म्हणून ते एक समाधान होतं. एम्. टी. ची घंटा खणाणली नि आपल्या दिशा गाडी वरोवर बदलल्या. एकमेकींचा निरोप घेताना आपल्याला झालेल्या दुःखाचे सूख इतर कसे बरे जाणू शकतील ! ते दुःख फक्त तुझ्यात नि माझ्यातच !

मुट्टीनंतर पान पालटलं गेलं. माझ्या भावाच्या बदलीमुळे मी रामानंदनगरचं कॉलेज जाईन केलं. आणि माझी स्मृती चाळवली गेली. नव्या मैत्रीणी, नवे वातावरण. तेव्हा तुझी हर क्षणाला कधी आठवण होई व तुला प्रत्येक वेळी विसरण्याचा मी कसा प्रयत्न करी हे फक्त मी व तो कर्ता करविता ईश्वरच जाणे ! तुझ्या माझ्या पत्रांची मुट्टीन देवघेव होत होती. पण

जूनमध्ये कॉलेज सुरू झाल्यावर त्याला ग्रहण लागलं. तुझं पत्र आलंच नाही, आणि मी सुद्धा नवीन वातावरणांत रमून गेले. माणसाचा हा एक धर्मच आहे आलेल्या परिस्थितीला तोंड देऊन आनंदी राहणे. पण विजू, कधी कधी तुझी इतकी तीव्रतेने आठवण होई की मी मुन्न होऊन जाई. तुझ्या माझ्यात असं कसलं कानात गुंतलं होतं. फक्त एका वर्षाच्या सान्निध्यामुळे तुझ्याबद्दल मला इतकं वाटावं ? तुला तुझ्या गावं येऊन भेटणंसुद्धा शक्य नव्हते. कारण तुझं गाव कलेढोस तसं खूप दूर होतं. माझ्या दृष्टीने ! त्यातून मी एक मुलगी. म्हणजे स्त्री. मग तिच्यावर कोणीही तोंडसुद्धा घ्यावं. देवाधर्मापासून ते प्रसिद्ध लेखक, टीकाकार इ. पर्यंत. त्याला भलं बुरं कारण काय असतं कोण जाणे ! एखादी स्त्री अपवाद असेल म्हणून सामान्य स्त्री जातीवर शितोडे ओढणे हे कद्रुपणाचं लक्षण आहे. माणसं इतक्या कोत्या विचारसरणीचीही असू शकतात तीही सुशिक्षित ! हे मला खरंच वाटत नाही. म्हणून तर मी तुझ्याकडे येण्याचं टाळलं होतं.

एक दिवस असा उजाडला की, तुझ्याबाबतीत आश्चर्यचकीत होण्याची वेळ माझ्यावर आली. मी ऐकलं की, तुझं लग्न झालं व तेही अगदी गुप्तपणे केलं गेलं. त्या बातमीमुळे आमच्या घरांतील सर्व मंडळी मला तुझ्याबाबत विचार लागली. पण मी काय मांगणार होते त्यांना ! मला तर काहीच कळत नव्हते. पण नंतर त्याचा उलगडा होणार आहे हे मला कस कळावं ! मात्र तेव्हापासून मी तुझा नाद सोडून दिला. तरीसुद्धा मनातील मैत्रीचा धागा शाबूत होता. त्यामुळे तुझी याद उसळी मारून बर येई. पण आता त्याचा उपयोग काहीच नव्हता.

पुढच्या जूनमध्ये मी एम्. वाय्. ला परत त्याच कॉलेजमध्ये प्रवेश केला. कॉलेज सुरू होऊन पांच सहा

दिवस झाले होते. अजून अभ्यासक्रम सुरळीत चालला नव्हता. आम्ही एस्. वाय. च्या मुली लेडीजरूममध्ये मधल्या वेळात गप्पा मारीत, सुट्टीतील गमती जमती काढून खिदळत होतो. वेळ झाली त्यासरशी व्ह्या-पुस्तके, साडी यांची आवराआवर होऊन बाहेर पडलो. प्रत्येकीची कोणीना कोणी पेट्टू मैत्रीण बरोबर होती. मला सुद्धा एक मिळाली होती. अरुणा ! आम्ही दहा-वारा पावलं गेलो नाही एवढ्यात मला कोणीतरी हाक मारल्याचा भास झाला. पण तो भास नव्हता. समोर तू उभी होतीस. " मी स्वप्नात तर नाही ना ? मग विजू तू इथे कशी ? " एवढेच मी म्हणाले. तुझ्याबरो-बर दुसरी एक व्यक्ती होती. ' हे माझे मिस्टर ! ' तू ओळख करून दिलीस. त्यावर ते हसले. ओळख असल्या सारखे. तू माझ्या बाबतीत सांगितलं असावंस. माझं मन थान्यावर नव्हतं. एक तर तू भेटल्याचा आनंद. दुसरं तुझं ह्या कॉलेजमध्ये येण्याचं आश्चर्य ! तू इथल्या कॉलेजमध्ये प्रवेश घ्यायला आली होतीस एफ्. वाय्. मध्ये. माझ्यासाठी-मी तुला सोडून तशीच निघून गेले. तुला इतर काहीच विचारलं नाही. माझं मन मात्र उडालं होतं. पण सर्व ताम झाल्यावर तू माझा इंतजार करीत उभी होतीस.

विजू ! विजू ! मला इतका आनंद झाला म्हणून मांगू तू परत भेटल्याचा. शिवाय तू आमच्या घरासमोर गस्त्यापलीकडील माडीवरच्या घरात राहाणार होतीस. आपलं एकमेकीकडे जाणे येणे सुरू झाले. मला भीती वाटायची तुझे मिस्टर म्हणजे आमचे आता बनलेले नात्या नी सामुबाई काय म्हणतील याची. तुझ्या सामु-बाईचे (तू त्यांना आई म्हणायचीस) कडक सोवळं असायचं. पण त्याची फिकीर आम्ही केव्हाच केली नाही व आई सुद्धा माझ्याबाबतीत चांगल्या वागत. विजू, तू सांगितलेली तुझ्या लग्नाची हकीकत खरीच विलक्षण होती.

आपण पी. डी. आर्ट्सला विटचाला असताना तू कधी तरी सांगितलं होतस गावातील त्या इंजिनियर झालेल्या तरुणाबाबत. त्याला तू आवडायचीस. पण तुला त्याबद्दल काहीच वाटत नव्हते. पण आपली परीक्षा झाल्यावर तू सुट्टीनंतर विट्याचं कॉलेज बदलून

(पान २१ वरून पुढे चालू)

वाटल्यास भोकं पाड, पाने चिकटव, जाळ. काही भाग हवा असला, लहर असली तर मग दे नाव कला-कृतीला. इतके विकट नाव की मान्या शब्द कोपांतही तो शब्द मापडायचा नाही.

नवकलेच्या नावाखाली फार दिशाभूल होते आहे आज. पण साथ थांबणारी नाही. नवकलावंतांना नाही कळत की प्रसिद्ध आधुनिक कलावंत फार लांब वाट चालून आले आहेत. आणि मग पुढचा रस्ता शोधीत आहेत. अगोदरची वाट चालल्याशिवाय पुढचा रस्ता कुठला सापडायला ! कला ही तपश्चर्या आहे. आडवाट नाही. कला ही साधना आहे. महज लाभणारी गोष्ट नाही.

कितीही बौद्धिक गप्पा मारून न आनंद देणाऱ्या तोतया आधुनिक कलावंतांच्या कलाकृती जरी विद्वानांनी वाखाणल्या तरी त्या कलावंताला जगण्याला विद्वानांचे सहाय्य नाही होत. उपाशी कलावंत किती दिवस जगणार ? स्वतःच्या समाधानाखेरीज त्याला दुसऱ्याचे समाधान करणारे काम पण करावे लागते. प्रसिद्ध कलावंतही ते करतात. पण ते करताना कशाच्या जोरावर ? ते टप्याटप्यामधून मर्व अभ्या-माच्या दालनातून गेले आहेत म्हणून.

आज महाराष्ट्रांत फार थोर कलावंत आहेत. अभिमान आहे आपणाला तो. त्यांच्यात काही आधुनिक कलेचेही पुरस्कर्ते आहेत. तरीपण कलात्मक जीवन जगण्यासाठी, द्रव्यार्जनासाठी प्रातिभा लेखनही ते करतात. ते हे काम करू शकतात कारण त्यांचा अभ्यास आहे तेवढा. तोतया नवकलाकारासारखे ते लाटेवर स्वार होणारे कलावंत नाहीत. पाश्चात्य राष्ट्रांतील खरेखुरे कलावंत आज जरी आधुनिक कला-कृती करीत असले तरी अभ्यासाच्या मर्व अवस्थानून ते गेलेले आहेत.

कलेचा विकास नदीच्या उगमाप्रमाणे आहे. ती नदी मोठी मोठी होत उत्क्रांतिवादाने जातापासून अजा-ताकडे जाते. आधुनिक कला क्रांती नाही - उत्क्रांती आहे.

२२

सांगलीला जायचं ठरवलंस. एकतर मी तिथल्या कॉलेज-जला येणार नाही व दुसरं कारण तिथली कॉलेजची पोरं तुला खूप चास द्यायची. कारण तू दिमायला सुंदर होतीस. तुला सर्वजण तेव्हा "College Queen" संबोधायची. म्हणून तू घेतलेला निर्णय योग्य होता. दुर्दैव तुझं तुला सांगलीला कॉलेजमध्ये जाता आलं नाही. कारण तुझ्या लग्नाची घाई झाली होती. त्या इंजिनियर बरोबर तुझं लग्न ठरलं. तुझ्या वडिलांनी खूप खर्च करायचं ठरवलं होतं लाडक्या बेबीसाठी. तुला घरातील सर्वजण लाडाने बेबीच म्हणायचे! असं तूच सांगितलंस. पण एकदम पारडं फिरलं होतं. तुझं लग्न फिसकटलं होतं. वर पक्षाला तुझ्यावद्दल काय वाटलं कोणास ठाऊक? मुहुर्त ठरलेला, लग्नाची तयारी झालेली, आमंत्रण पोहचलेली. फक्त पाच दिवसावर लग्न ठेपलेलं आणि एकदम आम्ही तुमची मुलगी करणार नाही. हे लग्न आम्हाला अमान्य आहे. तुमच्या मुलीचं दुसरीकडे लग्न कसं ठरतं हेच पहायचे आहे! असं ऐकून तुला, तुझ्या वडिलांना काय वाटले असेल! पण असं विलक्षण विपरीत घडत होतं त्याला कारण काय, तर तू सांगत होतीस की, "तुझ्या वडिलांनी तुमचं लग्न ठरल्यावर एका सांगलीच्या स्थळावद्दल परत चौकशी केली होती. पण ती चौकशी सांगलीकडूनच झाली होती. त्यामुळे तुझं कांही तरी प्रकरण असलं पाहिजे असं समजून आम्ही लग्न होऊच देणार नाही!" असा गदारोळ उठला होता. आणि ह्या सर्वांचा तुझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला होता. तू दोन महिने कोणाबरोबर बोलली नव्हतीस. तुला हॉस्पिटलमध्येच ठेवलं होतं. त्यामुळे तुझ्या वडिलांना सुद्धा धक्का बसला होता, पण त्यातून तू बरी झाली होतीस.

तुझे बडील खूप समजूतदार, त्यांनी खूप सोसलं तुझ्याबाबतीत. तू बरी झाल्याबरोबर तुझं लग्न दही-बडीच्या तुझ्या मोठ्या बहिणीच्या दाराबरोबर ठरवलं, तेही गुपचूप आणि कोणाला न कळविता. एका देवळात तुझं लग्न पार पडलं. खरंच हे एक निराळं कथानकच घडलं तुझं. तू मला ह्या गोष्टी किती आपुलकीत सांगितल्यास. मला तुझा अभिमान वाटला की आता तू त्या परिस्थितीतून बाहेर पडून इतकी आनंदी व संमारात रमलीस म्हणून!

आपण दोघी कॉलेजमध्ये मिळून जात होतो. कोणतीही गोष्ट असो. दोघीशिवाय आपण कॉलेजमध्ये वावरत नव्हतो. इतर मुलींना आपला हेवा वाटायचा. कारण आपली मैत्री सर्वांना माहीत होती. त्यांना काय कळणार की 'मैत्री' ही चीज काय आहे. कारण आपण पाहात होतो, एकेक नमुने शिष्ट मुलींचे. तोंड देखलं हसायचं, बोलायचं मोजकंच, पण अप्रत्यक्ष निराळीच कुचेष्टा करायची. आपण म्हणायचे की ह्यांना कळत कसं नाही. गेवटी आपलं दोघींचं दिव्य निराळंच होतं.

'तू आणि मी, मी आणि तू!'

अगदी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू.

असं आपण मजेने म्हणत असूं. मी तुझ्याकडे एकदिवस जरी आले नाही तरी तू किती रागवायचीस. आपण दोघी मिळून अभ्यास करीत असूं. तुझ्या सासू-वाई-आई मला म्हणायच्या, 'मालू' आमच्या विजयाला कॉलेजमध्ये काय येतंय की नाही ग? ती पास झाली पाहिजे हो! तिचा अभ्यास तू करवून घेत जा. ह्यावर आपण दोघी इतक्या खळाळून हसत असू. आई आपल्यावर रागवायच्या. आता हसं बंद करून अभ्यास करताय की भजन म्हणताय? त्यांना भजनाचा भारी नाद. विजू, एकेक दिवस असा जात होता. तू तुझा संसार व कॉलेज दोन्ही व्यवस्थित करीत होतीस. मी सुद्धा आनंदात होतं.

परीक्षा जवळ आली. आपण दोघी अभ्यासात रमलो. अभ्यास करून कंटाळा आल्यावर आपण रेल्वे-लाईनकडे कधी कधी फिरायला जात असू. तेव्हा इतर गोष्टीबरोबर अभ्यासाची चर्चा करीत असू. आम्हा दोघींना सूर्यास्त खूप आवडे. म्हणून तो संध्याप्रकाश पाहात किती वेळ बसत असू आपण. तू तर म्हणायचीस त्या तांबूस, पिवळसर, गुलाबी, धूसर रंगात बुडून जावसं वाटतं सूर्यासारखं! घरची व अभ्यासाची आठवण झाल्यावर आपण चट्टिशी उठून घराकडे चालू लागायच्या. तू तुझ्या सासूवाईंना तसेच तात्यांना खूप घाबरायचीस. त्यांच्याकडून बोलून घ्यायला नको म्हणून कुठं कुठं उणं पडू द्यायची नाहीस. तरी सुद्धा सासूवाई तुला बोलत राहायच्या. 'अगं विजया' असं धममुसळ्यामारखं काम केव्हाही करू नये, तू लवकर

काम आटपून अभ्यासासाठी घाईने कामाला लागायचीस. तेव्हा नेमकं काही तरी पडायचं. काही तरी सांडायचं, फुटायचं ! त्यामुळे तुला त्या 'शिस्तीने काम करीत अस' असे म्हणायच्या. पण तुला वाईट वाटायचं. मला सांगून तू अक्षरशः रडायचीस. मी तुला म्हणायची, मग तू इतकी भोळी कशी ? तुझ्या सासू इतक्या आईच्या मायेच्या आहेत अन् तू रडतेस ! चार दिवस सुनेचे चार दिवस सासूचे हे असायचेच.' तू लगेच हसायला लागायचीस.

तात्यांना (तुझ्या मिस्टरना) श्री गणेश दैवत खूप पूज्य ! ते प्रत्येक महिन्याच्या पगाराला एक पेड्याचा पुडा आणीत प्रसादासाठी. त्यात माझी सुद्धा भागीदारी असायची. तूसुद्धा देवाची पूजा मनोभावे करायचीस. तुळशीला पाणी घालायचीस. संध्याकाळची तेलवात नेमाने करायचीस. तुझ्या सासूबाई देवभोळ्या होत्या त्याचा परिणाम तुझ्यावर होता. एकदा आई पेढा देता देता म्हणाल्या की, " बर काय मालन, आता खरेखुरे पेढेसुद्धा तुला लवकरच मिळतील बर का माझ्या नातवाचे. " तेव्हा मला खूप आनंद झाला की तू आता खरीखुरी गृहिणी बनणार म्हणून ! पण विचार आला की आता विजूचे कॉलेज अपुरेच रहाणार ! पण नाही. तिला कॉलेजला यायला लावायचेच. आई सांभाळतील की बाळाला. हा पुढचा बेट बोलून दाखविल्यावर तू सुद्धा तसंच काहीसं म्हणालीस.

आपले पेपर्स चांगले गेले होते, पण तुझ्याबाबतीत आई साशंक होत्या. त्यांना मी समजावून सांगितलं. 'अहो विजू हृषार आहे, तिचा सहामाहीला वर्गात पहिल्या नंबर आला होता हे तुम्हाला माहित आहे ना?' सुट्टीत मी गात्री माझ्या घरी जाणार होते, शिवाय एक गोष्ट तुला मी सांगितली नव्हती की पुढच्या वर्षी मी ह्या कॉलेजमध्ये येणार नसल्याची. कारण भावाची बदली झाली होती, शेवटी तुला हे मी गावाला जाताना सांगितलं तेव्हा तू माझ्यावर अशी रागावलीस व खायला घेतलेली वाटी टाकून मला मिठी मारून तू रडायलाच मुरवान केलीस. किती रडलीस तेव्हा तू विजू ! तुला कळलं होतं का मी आपली भेट परत कधी होणार नाही म्हणून ! मी तुला कर्म गमजाव ह्याच

प्रश्न पडला मला. मी तुझी समजूत काढली, पण तू हट्टी. तू म्हणत होतीस " तू पुढच्या वर्षी ह्याच कॉलेजला आली पाहिजेस. तू माझ्याकडे राहायला ये ! तुला माझ्या विषयी काही भावना, सहानुभूती, ओढ नसेल तर तू होस्टेलमध्ये राहायला ये, पण तू आलच पाहिजे इकडे. "

मी हो हो म्हणून मान डोलावली. सुट्टीत पत्र पाठवायची नेहमीचीच आश्वासनं आपण घेतली. तू बाळंतपणासाठी कळेढोणला जाणार होतीस. तुला मुलगा झाल्यावर मी त्याच्या वारशाला तिकडे येणार होते.

सुट्टीत तू इतकी कशी रमलीस कुणास ठाऊक. तुला पत्र पाठविलं तरी त्याचं उत्तर आलं नाही. माझी निराशा झाली. म्हटलं ती संसारी आहे. त्यातून आता वेगळ्याच स्थितीत. पण खरं असलं काहीच नव्हतं. पंधरा दिवसातच तुझ्या घरातून तार आली होती. विजू, ह्या जगातून कायमची गेली होतीस. तुला धनु-वर्षाचा झटका आला होता. नी चार दिवसातच त्याने तुला मुळापासून उपटून टाकलं होतं. तुला तेव्हा त्या वेदना कशा सहन झाल्या ग ? तुला अखेरच्या क्षणी काय काय वाटलं हे मी कसं सांगू ! तुला तुझ्या बाळानं बद्दल, काही काही वाटलं नाही ? तेव्हा माझी स्मृती आलीका ? विजू विजू तू गेलीस ! तुला देवाने सर्व संकटातून लवकर मोकळे केले. मीच कशी मागे राहिले ग ?

'तुझी एकदा स्मृती झाली तर मन असं पिसाटून जातं. तुझ्या सानिध्यातील एकेक दिवस आठवला की वेड लागायची वेळ येते. मला असला कसला जिव्हाळा लावलास ग वेड्यासारखा ! मी तुला कधीच विसरणार नाही. माझी स्मृती जिवंत आहे तोपर्यंत तुझी स्मृती तशीच हृदयाच्या खोल गाभान्यात राहील. तशीच येईल. विजूऽ विजू माझी मैत्रीण विजू !'

'विजू, तू मला आवडायचीस. खूपखूप. मला तुझ्या बावांना, तुझ्या मिस्टरांना, सासू सासण्यांना, मान्यांना, म्हणूनच तू देवालाही आवडलीस !!

जीवन-संगीत

एम्. ए. पाटील

प्रथम वर्ष वाणिज्य.

मावळत्या पहाटे उमलत्या फुलावर
मोठ्या डौलाने चमकणाऱ्या तेजस्वी दव-
बिंदूकडे पाहताना मला नेहमीच असं
वाटलेलं आहे की जीवन हे दवासारखंच
आहे.

क्षणभंगूर पण विलक्षण सुंदर ! त्या एकाच
क्षणात तो दवबिंदू खरं आयुष्य जगून जातो. प्रसन्न
वृत्तीनं त्या क्षणाचा आस्वाद घेणं म्हणजेच जीवन !
दवबिंदू हा तेजस्वी मोहक अन् आकर्षक क्षण उपभोगतो
आणि म्हणूनच तो नसला तरी त्याचं सौंदर्य अमर
होतं !

जीवन म्हणजे मुक्त मधुर संगीत ! याचा
आस्वाद घेताना उपहासाने हसायचंही नाही आणि
दुःखाने रडायचंही नाही. हे स्वर्गीय, अनुपमेय संगीत
धुंद होऊन अनुभवायचं, वेडं होऊन जगायचं ! फुलांचं
फुलणं, नदीचं वाहणं आणि पक्षांचं गाणं जसं सहज
असतं तसं हाडाच्या माणसाचं जगणंही सहज असतं.
हा माणूस आयुष्यांतला प्रत्येक क्षण छंद म्हणूनच
जगतो. मनात जगण्याचा छंद आणि जीवनांत प्रीतीचा
सुगंध जगवीत रहाणारा तो जातीवंत रसिक !

अनेक कळ्या काट्यातून फुलतात, पण त्या
काट्यानी त्यांचं लावण्य अधिकच खुलतं. आयुष्यातलं
दुःखही असंच आहे. जीवनातले हे काटे विरघळत

जाणाऱ्या टणक खडी साखरे सारखे असतात. त्यांच्या
चवीतूनच जीवनाचा कणकण खुलत जातो.

आयुष्य माणसासमोर हात जोडून उभं असतं.
माणूस त्याच्यासाठी नव्हे, पण ते मानवासाठी असतं.
जी थोर माणसं असतात त्यांना याचा अर्थ उमगलेला
असतो. त्यांच्या मनातल्या विशालतेला, पौर्णिमेच्या
सागराची आकाशाच्या कडा कवेत सामावण्याची
आकांक्षा समजते तर चंद्र किरणाचा स्पर्श त्यांच्या
मनाच्या नाजूक वृत्तीनाही स्पर्श करून जातो.

इंद्रधनुष्याचा रंग आणि चांदण्याचा सुगंध घेऊन
आलेलं हे जीवन अनंत करानी माणसावर सुखाचा
वर्षाव करीत असतं. कळी मुग्धपणातून हसते, हसतांना
फुलते, अन सुगंधाने सारा आसमंत भरून टाकते. जग-
ण्याचा आनंदही असाच आहे. हा आनंद उपभोगताना
सोनेरी दिवसांचे सुवर्णपक्षी चंदेरी रात्रीच्या रुपेरी
पिंजऱ्यात रम्य क्षणाच्या अनंत आठवणींनी बद्ध केले
जातात आणि अनुभवायला मिळतं ते नितांत सुख !

जीवनाचं हे अनमोल संगीत कर्णसंपुटात साठ-
वताना जीव कृतार्थ होतो. अंतरी तृप्त होतो अन
ओठी येतात ते अमृतमय शब्द.

“ Life is neither a tragedy, nor a come-
dy, but sweetest melody ”

XX

दुबळा

एस्. व्ही. पाटील

तृतीय वर्ष वाणिज्य

"आता नेहमी गायचं. गाल ना? नाही!
गायलाच हवं!" असे शब्द ऐकू आले.

आलीशान अशा मोहक मेजवानीगृहातून मी धुंद
वातावरणातून बाहेर पडलो. डोकं कसं सुन्न झालं
होतं. कानावर प्रचंड बांबगोलचाप्रमाणे ते लाघवी
शब्द पुन्हा पुन्हा आदळत होते.

वर्तमानकाळात वावरत असतानाही, ते मला
भूतकाळात जबरीने खेचत होते. अंधरुणावर स्वतःला
झोकून देऊन आणि रंद अशा उशीवर मान टाकून मी
तिरस्काराने हंसत होतो. ते माझ्या दैवाबद्दल नव्हे, तर
स्वतःच्या दुबळेपणाबद्दल.

प्रथम वर्ष वर्गात पहिल्याच दिवशी जेव्हा मी
प्रवेश केला त्यावेळी असंख्य मुलामुलीचे तांडे इकडून
तिकडे हिडताना आढळले. पी. डी. ची परीक्षा दिल्या-
नंतर मी कॉलेज बदलले होते. --- आणि नवीन कॉलेज
असे शोधून काढले की, जे घरापासून दूर असावे. वस्,
एवढाच हेतू.

प्रथमच मी ज्यावेळी कॉलेजवर गेलो त्यावेळी
नेथील ते शांत वातावरण पाहून माझे मन प्रसन्न झाले.
कॉलेजच्या एका मित्रासह मी वर्गात प्रवेश
केला; त्यावेळी न कळत माझ्या कानावर शब्द आले.

"आज काय नवीन भरती झाली आहे वाटतं!"
मी इटकन् मागे पाहिले. एक कुमारिका दुसरीस सांगत
होती आणि तिच्या त्या फटकळ विनोदावर तिच्या
त्या मैत्रिणी दांत काढून मनमोक्त हंसत होत्या.

वस्, हीच तिची व माझी पहिली सलामी.

दुसऱ्या दिवशीची गोष्ट. रीडिंगरूममध्ये ताम
संपल्यावर मी विमावा घेत असताना दुसऱ्या अँटम-

बांबचा स्फोट झाला. मी क्षणभर दचकलो. एक
खट्याळ पोरगी दुसरीस सांगत होती - - -

"कोणती बटालीयन तुमची?" झालं, इतका राग
आला होता! पण काय करणार?

कॉलेज सुरू होऊन आज महिना झाला होता.
निवडणुका आटोपल्या होत्या आणि त्याचबरोबर
निवडणुकीत आम्ही आपटीही खाल्ली होती. आज
सकाळीच मारुतीची आराधना करून, सव्वाशें बैठका
मारुन आणि अखंड ब्रह्मचारी व्रताची परत एकदा
शपथ वाहून मी कॉलेजला गेलो.

आत शिरणार तोच, दारातच एक मुलींचा तांडा
आक्रमक "पोझीशन" मध्ये माझ्या दिशेने येत अस-
लेला आढळला. तटस्थ राष्ट्राच्या एखाद्या सैनिका-
प्रमाणे माझी अवस्था झाली. माझ्याजवळ एकही कुमार
नव्हता. त्यामुळे माझ्या छातीत धडकीच भरली. धरून
आणलेल्या कैद्यासारखी माझी अवस्था झाली आणि
फाशीला जाणाऱ्या माणसाप्रमाणे मी एक एक पाऊल
पुढे पुढे जात होतो. इतक्यात त्या बटालियनने
"फॉलीन" केले. क्षणभर मी जागच्या जागी खिळलो.

तोपर्यंत त्या तांड्यातील एक फेमस तारका
म्हणाली, उषा आज या मेंबरला सोडायचे नाही.
फार लाजरा दिसतोय हा!"

आणि तिचे शब्द ऐकून मी आइस्क्रीम बनलो.
मी दगडाप्रमाणे तटस्थ होतो. इतक्यात बाँबकटवाली
उषा आपली नखरेल अँक्शन मारुन बोलली, "अग त्यानी
वर्गणी दिली, त्यांची पावती!" असे म्हणून तिने पावती
हातात दिली. पण तो तांडा केव्हाच पुढे सरकला होता.

क्षणभर मी गोंधळून गेलो. पावती पाहिली. ती "साहित्य मंडळा"ची होती. पण हे कोडं माझ्या देवाला सुटले नाही.

दुसऱ्या दिवशी परिस्थितीचा विचार करून मी खिशात दोन चार रुपये टाकले व कॉलेजवर गेलो. माझ्या मनांत उत्सुकता होती. मी त्या तांड्याचं निरीक्षण करीत होतो. त्या सर्व मुलींत ती बाँबकट-वाली उषा अगदीच उठून दिसत होती. एखाद्या गुला-बाच्या फुलासारखी कोमल, तिचे तरतरीत आणि पाणीदार डोळे. चाफेकळीसारखे नाक, उन्मादक ओठ आणि तिचा तो गौरवर्ण तिच्या सुंदरतेची ग्वाही देत होता.

तास संपल्यावर मी रीडिंगरूममध्ये प्रवेश केला. थोड्या वेळाने ती "बदामाची राणी" अनेक प्रेम-वीरांचे हृदयाचे गालीचे तुडवीत तेथे येऊन ठेपली. पण हे मात्र खरं की त्या राणीशी बोलण्याचे धैर्य या अस्मादिकात नव्हते. मी पुस्तकात मान खुपसून बसलो होतो. ती जवळच्याच खुर्चीवर विराजमान झाली होती. ती माझ्याकडे पहात होती. पण माझ्यात ते धाडस नव्हते. तरी पण माझ्या या वागण्यामुळे तिचा पारा एकदम भडकला.

रागानेच तिने पृच्छा केली.

"दिसाई, काय वाचता आहात तुम्ही?"

मी थोडा चरकलो, व उत्तरलो

"व्युटी क्वीन"

तिने ते मामिक हाती घेतले. सकाळपासून पैसे कसे परत करायचे ही सुवर्णसंधी साधून मी पैसे देवू केले. पण तिने एकवेळ मजकडे पाहून अत्यंत केविलवाण्या आवाजान बोलली,

"का श्रमा श्रम पाहाता माझा, का त्रास देता मला!"

हे ऐकून माझं मन विचार करू लागलं, या या वाघिणीची गोगळगाय कशी बनली? जास्त विचार करावा लागला नाही.

बोलता बोलता तिने सांगितले की माझी बगंणी तिनेच भरली होती. नकळत तिचं माझ्यावर प्रेम बसलं होते. माझ्या रांगड्या स्वभावावर ती आणक झाली होती.

पहिली टर्म संपली. वरचेवर आम्ही एकत्र येत होतो. ती खूप बोलत असे. तिच्या मोहक ओठांची हालचाल मी पाहात राहायचा. आमच्या या खुल्या वागण्याने आमच्या कॉलेज विद्यार्थी जगतात फार मोठी खळबळ उडाली होती.

परीक्षा संपल्या. सुट्टीत निकाल लागला. दोघेही पास झालो. मनाला समाधान वाटले. त्याक्षणी मी उषाला भेटू शकलो नाही. ती माझी इच्छा अपुरी राहिली.

कॉलेज सुरू झाले. उत्साहाने मी कॉलेजवर गेलो पण ती कॉलेजवर कोठेच दिसली नाही. चौकशीअंती मला समजले की तिच्या वडिलांची बदली झाली होती. मला काहीच सुचना. सारखी उषाची आठवण यायची. पण मी माझी समजूत काढली. मन मात्र त्या गोड आठवणींनी पुन्हा-पुन्हा रेंगाळत होते.

देशात युद्धाचे वारे सुरू झाले होते. संकटाची भीषण छाया सर्व देशभर पसरली होती. माझे मन अभ्यासावरून उडाले. मी कमीशनसाठी अर्ज केला. सुदैवाने कमिशन मिळाले व मी देशसेवेत रुजू झालो.

कोर्स संपून सेकंड लेफ्टनंटच्या हुद्यावर नेमणूक झाल्यावर मी रजेवर घरी गेलो. आईने एक बंद लिफाफा हाती दिला. मी तो उघडला. अक्षर ओळखीचे वाटले. खाली उषाची सही होती. तिचं लग्न झालं होतं आणि तिने स्वतःची भूमिका व्यक्त करून क्षमा मागितली होती.

पत्र वाचून माझे डोळे पाण्याने भरले. खूप वाईट वाटले. पण कशीतरी मनाची समजूत काढून कामगिरीवर रुजू झालो. कॅप्टन शशीनकुमारांनी लग्नाच्या दुसऱ्या वाढदिवसाचे आमंत्रण दुसऱ्याच दिवशी दिले आणि मला स्वतः त्यांनी जातीनं येण्याचा आग्रह केला. मी त्यांचा आग्रह मोडू शकलो नाही. त्यांची माझी

आजचा वैफल्यग्रस्त तरुण

अनाभिक

आज आपला भारत देश कोणत्या अवस्थेत आहे, कोणत्या मार्गाने जात आहे, आणि कुठं वाहवत जाणार आहे ? या तीनही प्रश्नांची सहजा सहजी उत्तरे मिळू शकत नाहीत. अशा विचित्र अवस्थेत भारताचे भावी आधारस्तंभ म्हणून उल्लेखिले जाणारे तरुण कोठे आहेत ? त्यांची काही जबाबदारी आहे की नाही ? या आणि अशा अनेक प्रश्नांचा उहापोह आजपर्यंत अनेक वेळा झालेला आहे. आज तसे पाहिले तर जगातील सर्वच तरुण वर्ग संतप्त आहे. याला भारतातील तरुण अपवाद नाहीत. अर्थात असंतोषाची कारणे जरी वेगळी असली तरी संतप्तपणा सर्वत्र आढळून येतो. हा

संतप्तपणा, बेजबाबदारपणाची वृत्ती पाहून आजचे तरुण बेजबाबदार आहेत, विध्वंसक आहेत अशी दूषणे विद्यार्थी वर्गास मिळत आहेत. अर्थात दोष देणाऱ्यांनी तरुणांचे वैफल्य जाणलेले नाही. किंवा जाणून देखील मुद्दाम दुर्लक्ष केले जात आहे असेच म्हणणे रास्त ठरू शकेल.

आजच्या तरुणांच्या असंतोषाची मीमांसा करताना प्रचलित समाजव्यवस्था आणि सरकार याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. किंबहुना विद्यार्थ्यांच्या असंतोषाला प्रामुख्याने समाज आणि समाजातील नेतृत्व करणारी नेते मंडळीच जबाबदार आहेत असे (पुढील पान पहा)

दुबळा (पान नं. २८ वरून)

नुकतीच ओळख झाली होती. अल्पावधीत आम्ही एकमेकांचे जिवलग मित्र झालो होतो.

सुंदर फुलांचा गुच्छ व उत्तम प्रेझेंट घेऊन मी योग्यवेळी हजर झालो. दारात पाऊल टाकताच कॅप्टन शशीन झटकन पुढे आला व अभिनंदनाचा स्वीकार करून त्याने मागे वळून हाक मारली.

“ जया ”

मी त्या दिशेस पाहिले. ती उषा होती. आम्ही दोघे असे अचानक भेटलो होतो, त्यामुळे आम्ही भांबावून गेलो होतो. मजकडे पाहून तिने मंद स्मित केले. तिच्या स्मितातील भयानक उदासीनता मला जाणवली. कॅप्टन-साहेब माझी ओळख करून देत होते. पण मी जाग्या-वरच मुन्न होऊन उभा होतो.

आश्चर्याचा आवेग उतरल्यावर मी तिच्याकडे पाहिले. तिची ती “ अल्लडवृत्ती ” निघून गेली होती. आम्ही दोघे अगदी निस्तब्ध उभे होतो. शेवटी तिने विचारले.

“ लग्न केलत ? ”

मी मानेने नकार दिला. ती विचित्रपणे हमली.

नंतर आम्ही मेजवानीत सामील झालो. ती मला पुष्कळ प्रश्न विचारित होती. मी उत्तरे देत होतो. शेवटी मी जाण्यास निघालो. मी अच्छा “ भाभी ” चलतो असे म्हणून जाणार इतक्यात कानावर शब्द येऊन आदळले.

“ आता नेहमी यायचं, याल ना ! नाही यायलाच हवं ”

कसतरी “ अच्छा ! ” असे मोघम उत्तर देऊन मी रात्रीच्या गडद अंधारात शिरलो.

विचाराच्या झंझावातात मन भटकत होते. बंग-ल्यावर आलो, त्यावेळी माझी अवस्था केविलवाणी झाली होती. डोके सुन्न झाले होते. तिचे ते लाघवी शब्द पुनःपुन्हा कानावर घणाचे घाव घालीत होते. अंधरुणावर मी स्वतःला झोकून दिले, तरी सारखा तळमळत होतो. उशीवर मान टाकून स्थिर दृष्टीने छताकडे पाहून मी स्वतःशीच हसलो, अगदी तिरस्काराने हसलो. ते स्वतःच्या दैवाबद्दल नव्हे तर स्वतःच्या भूतकाळातील दुबळेपणाबद्दल.

xx

म्हटले तर चूक ठरणार नाही. कारण आजचा समाज जाती संस्थांनी पोखरलेला आहे. आज जरी समाज-वादाचा जयघोष ऐकावयास मिळत असला तरी वरील गोष्टीकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. देशात सर्वच क्षेत्रात भ्रष्टाचार, लाचलुचपत, वशिलेबाजी याने थैमान घातले आहे. याला पवित्र शिक्षणक्षेत्रही अपवाद नाही हे खेदाने म्हणावे लागते. आजच्या शिक्षणाची अवस्था पाहिली म्हणजे केवळ बेकार होण्याकरितांच शिक्षण घ्यावयाचे काय ? असा संश्रम निर्माण झाल्याखेरीज राहात नाही.

देशाची अशा प्रकारची अवस्था पाहून देशातील तरुण वर्ग बंड करून उठला तर त्यात नवल वाटावयास नको. या उलट होणारे प्रयत्न अधिक प्रखर केले पाहिजेत अशा प्रकारचे मत सर्वसामान्यपणे दिसून येईल जो पर्यंत प्रचलित समाजरचना बदलत नाही तोपर्यंत समाजाला उलथून त्याठिकाणी नवसमाज निर्माण झाल्याखेरीज तरुण वर्गाने शांत बसता कामा नये. परंतु आजचा तरुण विद्यार्थी जो असंतोषी आहे, तो जी विध्वंसक कृत्ये करीत आहे, ती कोणत्या कारणासाठी हे पाहिले पाहिजे. तरुणांची प्रचंड शक्ती नको त्या फालतू कारणासाठी वाया जाता कामा नये.

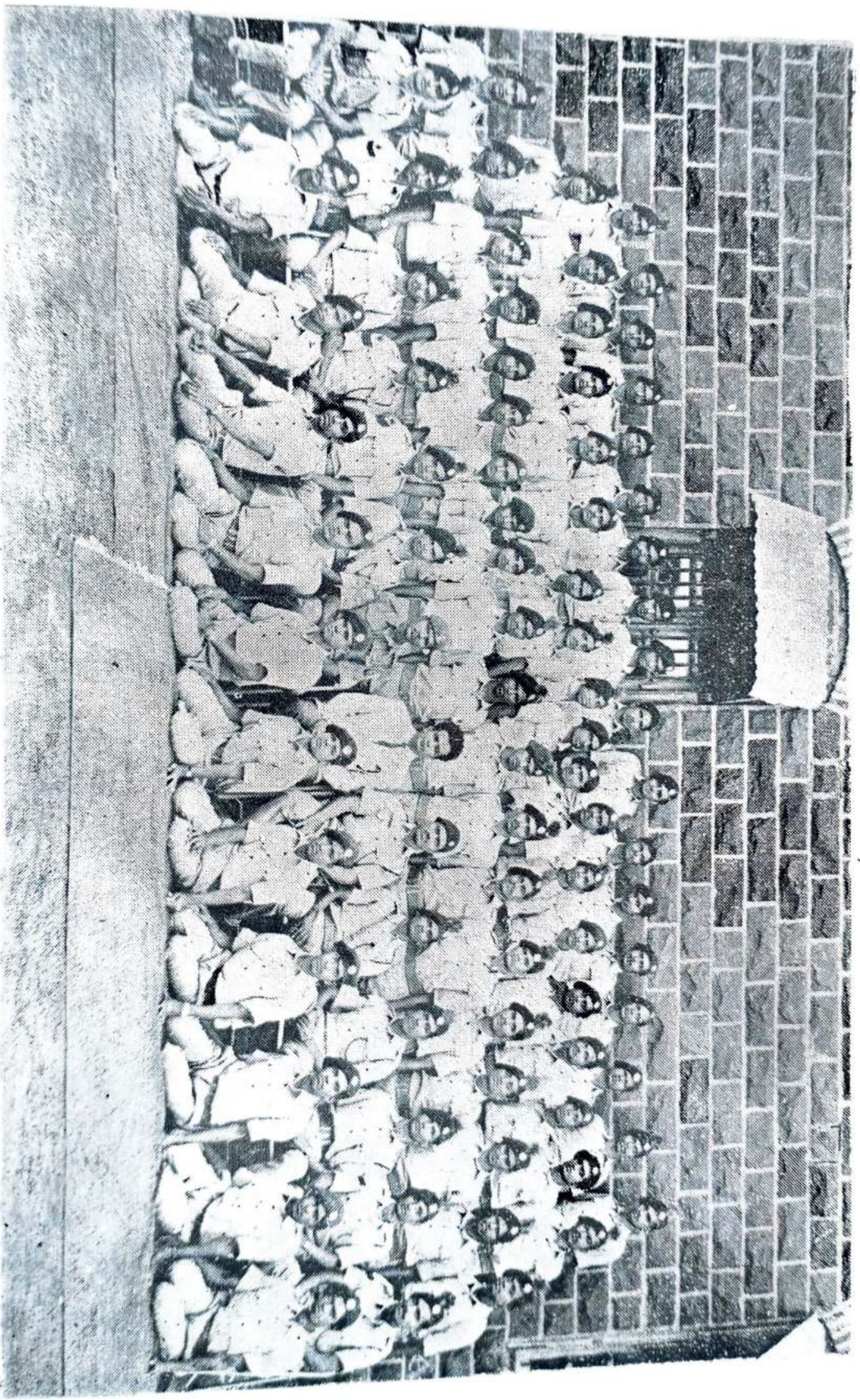
आज समाजाकडून न्याय मिळेल अशा प्रकारचा विश्वास कोणालाही वाटत नाही. या समाजाची उभारणी कशावर आधारलेली आहे याचा पत्ता लागत नाही. म्हणून प्रचलित समाजव्यवस्था बदलण्यात आजच्या तरुणांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. तथापी या मुख्य कारणाकरिता देशातील तथाकथित तरुण वर्ग खऱ्या अर्थाने संतप्त झालेला नाही हीच खरी विद्यार्थी आन्दोलनाची शोकान्तिका होय. आणि जे काही थोडे तरुण संतप्त दिसत आहेत ते आपण कशाकरिता संतप्त झाला आहोत आणि आपणास नेमके काय करावयाचे आहे याचा उलगडा न झाल्याने ते भांबावून गेले आहेत. डॉ. लोहिया नेहमी विद्यार्थी वर्गाला उपदेश करताना म्हणत, समाजाची अवस्था बदलण्यास देशातील तरुण वर्गाने पेटून उठले पाहिजे. मग राज्य कर्त्यांनी अथवा प्रचलित समाजाने कितीही विरोध अथवा दडपशाही केली तरी हटता कामा नये. त्यांनी आपले बंड अधिक उग्र बनविले पाहिजे.

मुप्रसिद्ध साहित्यिक श्री. वि. स. तथा भाऊ-साहेब खांडेकर यानी अलिकडेच वैफल्यग्रस्त तरुणा-बद्दलच्या मुलाखतीत म्हटले आहे, 'अमेरिकेतील विद्यार्थ्याला सुख खुपते म्हणून तो असंतुष्ट आहे, तर या उलट भारतीय विद्यार्थ्याला आपल्या सुखाची वाढलेली क्षितिजे आवाक्यात आणता येत नाहीत म्हणून तो असंतुष्ट आहे. हा विद्यार्थ्यांचा असंतुष्टपणा दारिद्र्याच्या पोटी व समान संधीच्या नकारामुळे निर्माण झाला आहे. हा विद्यार्थ्यांचा असंतोष विद्यार्थी वर्गापुरता मर्यादित आहे असे मानणे चूक आहे. हा असंतोष बहुजन समाजाचा आहे ! असे सांगून भाऊसाहेब पुढे म्हणतात 'या असंतोषाची' जबाबदारी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील नेत्यांवर अधिक येते. कारण आर्थिक परिवर्तनापेक्षा राजकीय स्वातंत्र्याला अधिक महत्व दिले गेले. आपण समाजात पहातो, दोन हजार कोटीचे स्मगलिंग आणि तीन हजार कोटीचा काळा पैसा समाजात चैनीचे वातावरण निर्माण करतो आणि मग आजच्या तरुण पिढीच्या भुका त्यामुळे चाळविल्या जातात आणि म्हणून हिंदुस्थानचा हा विद्यार्थी वर्ग असंतोषी आहे ! ' (साधना दिवाळी अंक १९७०)

आजच्या तरुणात जरी काही दोष असले, तो चुकीच्या मार्गाने जात असला तरी देखील विद्यार्थी वर्गात जागृती होत आहे हे निश्चित. विद्यार्थ्यांनी भांबावून न जाता संघटीत होऊन आपले आन्दोलन विधायक रितीने उभारले पाहिजे आणि नवसमाज निर्मितीस पुढे आले पाहिजे. काळाची पावले ओळखून देखील विद्यार्थी जर निराश राहिला किंवा जबाबदारी टाळू लागला तर इतिहास क्षमा करणार नाही. साने गुरुजींनी म्हटले आहे,

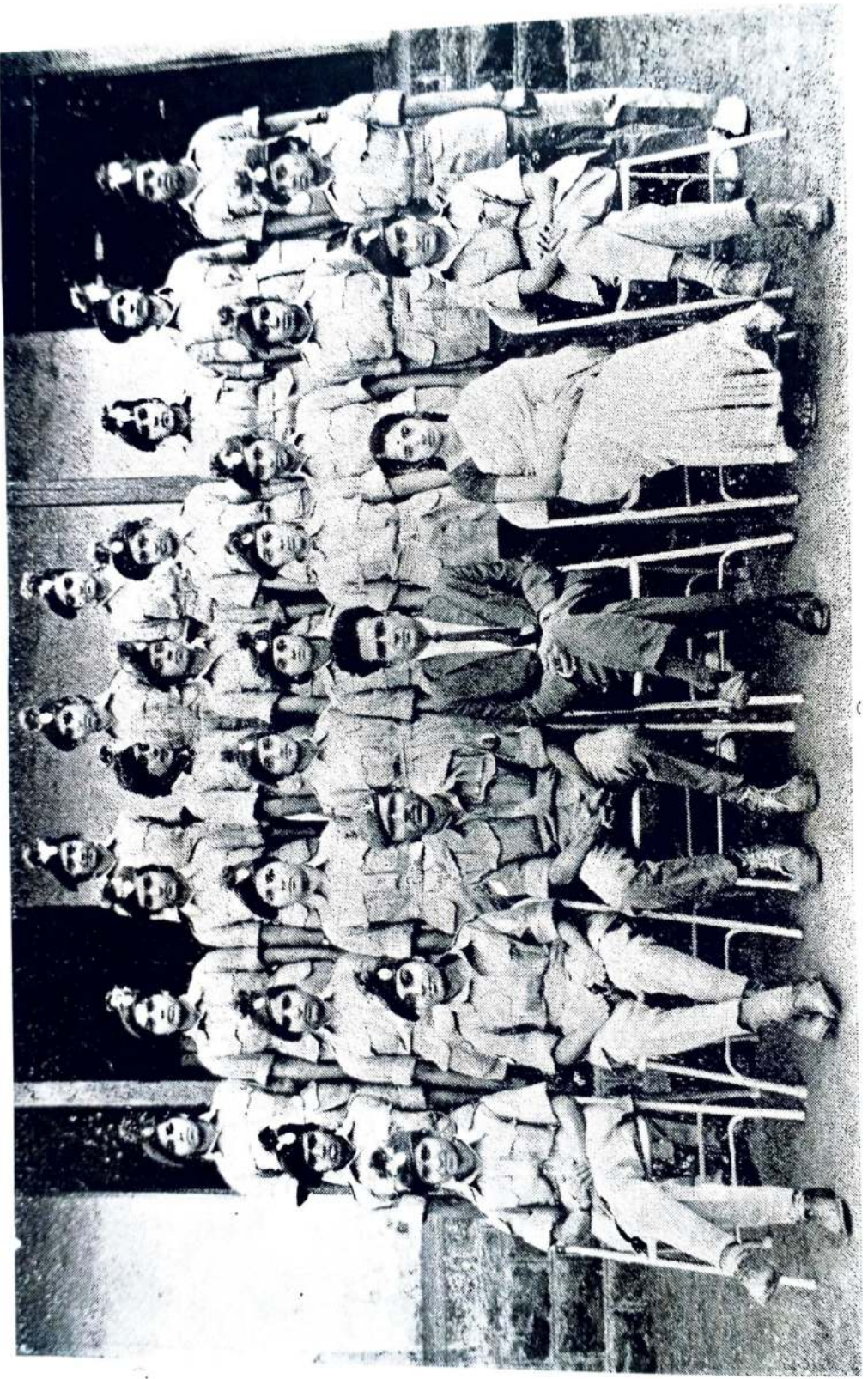
“ज्या राष्ट्रातील तरुणही संकुचित दृष्टीचे बनले, जात्यंध बनले, स्वार्थी बनले त्या राष्ट्राला कोण तारणार ? तरुण तरी मोठ्या इर्ष्या हवा. खरी शास्त्रीय दृष्टी घेणारा हवा दुसरा वाईट वागला तरी आपण श्रद्धेने सन्मार्ग घेऊनच गेले पाहिजे.”

असाही आमुचा बाणा

प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर आणि एन्. सी. सी. प्रमुख नाळे यांचे समवेत छात्र सैनिक.

‘ शिवराज ’ ची शान.... !

प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर आणि लेडीज एन्. सी. प्रमुखा प्रा. कु. फडणीस यांच्या समवेत लेडीज एन्. सी. सी.

हिंदी

कविता-

आर एस्. पाटोळे, मदन हजेरी, एम्. एम्. पठाण, बी. एस्. पाटील, अशोक साळोखे, के. अशोक, आशा भुतकर, नंदकुमार डवरी, शोभा साळोखे, एस्, एस्. औरगोळे.

कथा-

समस्या - शिवारे वि. रा., तार - आनंदराव शिंदे.

लेख-

लोकनायक तुलसी - शहाणे एम्. डी.
तुलसीका भक्तीमार्ग - कु. बेकनाळकर.

जीवन

ये खेल है बस तीन घंटोंका
पहला घंटा है बचपनका
दूसरा घंटा है जवानीका
अंतिम घंटा है बुढापेका ।

यह पेड है बस एक आमका
जिसे हम बढाते हैं
जिसकी हम रक्षा करते हैं
उसे हम बचपन कहते हैं ।

जब हरेभरे आमसे टहनियाँ डोलती हैं
तब उसपर पंछी नाचते हैं
पशु, लता सहारा लेते हैं
उसे हम जवानी कहते हैं ।

जब वह उसके पत्ते नष्ट होते हैं
जब यह निर्जन दिख पडता है
तब उसके पास कोई नहीं आते, हैं
उसे हम बढापा कहते हैं ।

आर. एस्. पाटोळे

प्रथम वर्ष वाणिज्य

बेमन मन

“ ओ मेरे दुलारे ' कंज '
तुम आज क्यों बेमन हो ? ”
“ क्या कहूं तुझे मेरे अपने,
जटिल शूलोंवाले सपने ।
' निडर भाई ' लापता है ।
' निस्पन्द तात ' रमते राम हुए हैं ।
' दुलारी माँ ' मिलना गुरुतर है ।
मन बेमन . . . कातर है ।
' बहन ' गँवार, पर भी कुटिल है ।
' चाब के सभी ' पर ' भग्न हुए हैं ।
सुखका समीरण भी मैंने नहीं देखा ।
न सम्मुख विमल भोर देखी ।
' कुटिल मेदिनी ' ' भग्न कंज ' ।
खोज उन्हीकी करनेमें मैं मगन ।
यही है मेरा ' जवोध ' जीवन ।
अतएव मेरा मन है ' बेमन ' ।

मदन हजरी

प्रथम वर्ष साहित्य

सहारा

चाँदको सहारा आसमानका,
सूरजको सहारा आसमानका
लेकीन आसमानको . . . ?

पर्वतको सहारा धरतीका,
धरतीको सहारा पानीका
लेकिन पानीको . . . ?

इन्सानको सहारा इन्सानियतका,
एक दूसरेके काम आनेका
लेकिन, कामको सहारा . . . ?

कामको सहारा दुनियाका,
मधुर फल चखानेका,
लेकिन, फलको सहारा . . . ?

फलको सहारा पेडोंका,
पेडको सहारा धरतीका
और धरतीको सहारा पानीका,
लेकिन पानीको . . . ?

कु. एस. एम. पठाण

द्वितीय वर्ष साहित्य

रूप तेरा मस्ताना

पूछा औरोंसे नाम तेरा ।
अंधा बन गया प्यार मेरा
आँखें तो तेरी है ऐसी
हिरन सामने ठहरेगी कैसी ?
देखकर प्यारे बाल तेरे
मिट गये दिलके दर्द सारे
गाल तो तेरे हैं ऐसे
हमें नीन्द आये कैसे ?
तुम हो घटा सावनकी
विजली हो तुम बरसातकी
पक्षियोंमें तुम दिगंगिनी
नक्षत्रोंमें तुम रोहिणी
चांदनी हो मेरे प्यासे दिलकी
पूछा औरोंसे नाम तेरा
अंधा बन गया प्यार मेरा ।

बी. एस. पाटील

तृतीय वर्ष साहित्य

आया सावन झूमके

उमड़ घुमड़ कर बादल आये
धरतीपर मेंहा बरसाये
कलकल करती तटिनी आयी
धरतीपर हरियाली छायी

वन-उपवनमें फूल खिले हैं
पेड़ लतायें डोल रही है
तितलियाँ उन पर नाच रही हैं
भँवरे, पंछी गीत गा रहे हैं

आज किसी को होश नहीं है
नर-नारी भी बेहोश बने हैं
पेड़पेड़ पर बँधे झूले
ऊपर नीचे झूला झूले

घर आँगन आज खिले हैं
'रक्षा-बंधन' दिन आया है
भाई बहन का अमर है नाता
रक्षाबंधन घर घर चलता

बहन माँगती एक ही भिक्षा
जनम जनम तक करना रक्षा
अमर प्रेम की याद दिलाने
आयाकर तू सावन महीने

अशोक साळोखे

तृतीय वर्ष साहित्य

जो भी आया

जो भी आया संसारमें, चला गया,
चाहे न चाहे सफर खत्म करा दिया ।
पलकोंकी आड़में जिसे छिपाकर
पथरीली डगर को पार किया
सुबह का समय हुआ जब
राहीने दीपक वह बुझा दिया ।
जो भी आया संसारमें, चला गया,
चाहे न चाहे सफर खत्म करा दिया, ।
सावनमें कोयलकी धुनमें मगन
धरतीने हँस के उपवन जगाया
पतझड़ की बेरहमी ने मगर
ताजगी मिटाके बेवा बनाया,
जो भी आया संसारमें, चला गया,
चाहे न चाहे सफर खत्म करा दिया ।
सागरकी लहरोंसे खेलती
तैर रही मनु-जीवन नैया
समय को लहरने अन कहे
सागरमें ही डुबो दिया
जो भी आया संसारमें, चला गया,
चाहे न चाहे सफर खत्म करा दिया ।

के. अशोक

प्रथम वर्ष साहित्य

फूल एक मुरझायासा !

कली के रूपमें खिलाती तुझको पवन
मधुर सुकोमल बना तू सुमन
आने लगे भ्रमर मधुके हेतु सदा,
तुमपर बारती थी रात, मोतियोंकी संपदा

मधुप निद्रा-विवश करते गाकर लोरियाँ तुझे
चंद्रकी शीतल किरणें हँसाती थी तुझे
यत्न मालीके आनंदमें अंतकी न याद
तुम्हारा सुगंधित मुख मुरझाया हर्षके वाद

भ्रमर नहीं आता आज तुझको देखकर
प्रीत नहीं वरसाता, लाल, अपना राग तुझपर
सो रहा तू धरापर, शुष्क बिखराया जब
पवनने अपनी तीव्र, झोंकोसे सुलाया तुझे अब

कु. आशा भूतकर

प्रथम वर्ष साहित्य

अंतर - - - !

जिदगी क्या और मौत क्या,
दोनोंमें भी जलते रहना है हमको ।
क्या वफा, क्या है जफा,
दोनोंमेंभी रहकर पाना है गमको ।
हमने पायी नफरत
तव दिल दिमाग रो बैठे ।
इन्होंने पायी जब मुहब्बत
तव होश हवाश खो बैठे ।

रात हो या दिन, दोनोंके लिये।
करना पडता है किसीका इन्तजार,
मिलन हो या जुदाई दोनोंके लिये,
देना पडता है किसीको प्यार

नंदकुमार डवरी

प्रथम वर्ष साहित्य

जीवन चलने का नाम

तुझे चलना है जिदगी तक,
अपने सहारे है जब तक,
जिदगी, सुहानी, रंगीली,
सपने साकार करने तक ।

तुझे जीना है जिदगी को
जिंदादिली समझने तक ।
तुझे जीना है औरों के लिये
स्वयं का ज्ञान होने तक

जीवनको भूल या फूल,
चलकर समझने तक ।
पर यह मत भूलो कि,
जिदगी है एक सफर
चलना है अपनी मौत तक ।

शोभा द. साठोखे

प्रथम वर्ष साहित्य

सच्चाईकी डगर

सच्चाईकी एक डगर है,
झूठकी राहे लाखों हैं,
सच्चाईकी अभिलाषिणी हूँ मैं,
सच्चा दिल चाहती हूँ मैं,
सच्ची मित्रताही तो सेवा है,
सच्चे पथसे चलना है
कांटोंको चुभते जाना है
सच्चे पथसे डरना नहीं है,
कांटोंसे दोस्ती करनी है,
आगे आगे चलना है,
सचके काटे मुबारक हैं ।

कु. एस. एस्. औरगोळे

द्वितीय वर्ष साहित्य

समस्या

शिवारे विलास रामचंद्र

पी. डी. कॉमर्स

उधर आसमानकी छातीपर पूर्णमासी का सुन-हरा कुछ रूपहरा सूरज आया, इधर धरती की छाती-पर एक दूसराही गोरा गोगा चाँद हरी फियाटमे आया और बगीचेमें जा पहुँचा ।

नाम ' उषा ' ।

उम्र आठरह बीस के बीच ।

आकर्षक वेश-भूषाके मध्य शरीर कंचनसा चमकदार । आँखे आमकी एक एक फाँकीसी लम्बी, काले बालोंसी श्यामल, भरी बोटलसी नशीली, हिरनके कुँचल-सी चंचल ।

होठ सूरजकी बाल्यावस्थासे लाल, वक्षस्थल एक शिखर-सा बेहोश, काया लहरोंसी गतिशील, पाँव गज-से मंद-गामी, हाथ लता-से सुकुमार ।

इस चाँदका आदर धरती मनमें रखती थी । बगीचा हँस पड़ा, साथ सूरज, रंगविरंगे फूल, बेलियोंकी अपनी सुषमा बेहोशीसे इस चाँदपर फेंक रहे थे । छोटी-छोटी बेली की फीकी हँसी धुँधली पड गयी । सब फूल इधर-उधर देखकर उधरही देखने लगे । छोटेसे बगीचेमें ऐसे चाँदके आनेकी घटना यह पहली ही थी गायद ।

मत्र फूल खिल उठे थे शायद । " ओ लव्हली माय डिअर, मुझे देखकर हँसते है । " कोई लज्जाका परदा अपने मुखपर लेकर बोली । हँलो, देखना है तो ऊपरकी तरफ देखो, जो तुम्हारी आँखोंको शीतल तृप्ति दे सकना है, तुम्हारा हरएक कोना रोशनीसे भर सकना है ।

गाँवके बाहर बगीचेमें खुली, घोडेकी गतिसे दौड़नेवाली हवा थी । वातावरण ब्रह्मही प्रसन्न था ।

अँधेरा आस्ते-आस्ते दूर हो रहा था । लगता था मानो प्रकृति धीरे-धीरे अपने काले आवरण को हटा रही है । देखते-देखते सारी दिशाएँ प्रकाशसे भर गयी । हरे-भरे पेड, बडे-बडे टीले, काली चट्टाने, विचित्र रंगोंके हँस पडते फूल, सबके सब अपना अस्तित्व दिखाने लगे । रातके अंधकारने मानो उनका रंग, रूप, तथा आकार छीन लिया था ।

बाल-भास्कर पूरबकी गोदमें बैठकर हँस रहा था । क्या ही सुहावना था वह दृश्य ! बाल-भास्करकी किरणे पलभरमें सर्वत्र फैल गयी । सौंदर्य का सागर लहरने लगा । मानो ब्रह्मदेवने अपने अनंत हाथोंसे प्रकृतिके कण-कणमें सौंदर्य उँडेल दिया था । काली चट्टानोंका रंग अब बदल गया । फसलोंसे भरे खेतोंकी शोभा बढ गयी । पूरबकी तरफ जो बादल थे, उनपर मानो किसीने गहरे लाल रंगका बुरुश फेर दिया हो ।

फूल खिल गए । खुशबू फैलने लगी । भौरै गुन-गुनाते हुए और रसपान करते हुए, फूलोंके चारो और चक्कर काटने लगे । इस प्रसन्न वातावरणसे उषा प्रसन्न हुयी एक फूलसे-दुसरेका चुंबन लेते जा रही थी । घर आते ही उषाने आवाज दी- " डँडी " ।

रामकिशोर ठाकुर उषाके पिता, शकुंतला ठाकुर उषाकी माँ और बहन मधु ।

मधुका यौवन धीरे-धीरे अलसाये ढंगसे जग रहा था । अमीरीके आँचलमे बढी हुयी मधु अभावके पहाडोंके बीचसे निकली हुयी जवानीकी सरिता से बिलकुल अनजान थी । माला नौकरानी बडी देरसे मधुको देख रही थी हैरत भरी आँखोंसे । पास जाकर मालाने पुकारा-

" हजूर " ।

मधु सोच रही थी। चुपचाप बैठी थी। फिर मालाने आवाज दी—

“ हुजूर मेहमान आये हैं ”।

मधु चौंक पडी। मधुने मालाकी ओर देखा। उठकर मधुके कृत्रिम अलसाये कदम माँकी बैठक की ओर बढ़ गये।

“ मधु देखने आये हैं ”।

मधुने करुणाकी माँको प्रणाम किया और अपनी माँको प्रणाम करते बैठ गयी।

शकुंतलाने पूछा “ लडकी पसंद है ”।

“ मेरे भैयाकी जीवनसाथि कुछ शर्मिली लगती है। ” करुणा बोल उठी।

“ दुल्हा क्या करता है ? ”— मधुके पिताजीने पूछा।

“ पी. डब्ल्यू. डी. में अिजिनीअर है। ”

“ लडकीने क्या पढाई—लिखाई— ”। करुणाकी माँने पूछा।

मधुकी माँ चौंक पडी और हर एकका मुँह ताकने लगी। मधुके पिताजी चुप रह गये।

करुणाने माँकी ओर देखा।

अस अद्भुत सवालसे भरे तालाबमें खिले हुए कमल—सी देह, नीले आसमानपर चमकते हुए चाँदका चेहरा, ओससे नहाई हुअी गुलाबकी कलीकी आँखे, आकाश पर तैरती हलके भरे बादलों—से मुखपर धूलका आवरण छा—सा गया।

मधुके पिताजीने लाडसे उसे स्कूल नहीं भेजा था। हर दिन मधुही उनके पास रहती थी। जिधर जाये उधर रामकिशोर बाबूके साथ मधु रहती थी। मधुकी माँने कहा—

“ लडकी अनपढ है। ”

करुणा और करुणाकी माँ आपसमें छोटी—छोटी बातें करने लगीं। काली छायाने सबके मुखपर अंध—कारकी स्याही पोत दी। दोनों कुछ कहे बिना चले गये।

मधु और उषा दोनों जुडवा बहनें। दोनों मानों स्वर्गीय अप्सराएँ। पर उषा एस्. वाय्. बी. ए. में पढनेके कारण अच्छे सपने देखती थी। अपने प्रियाको सदाही फोटोके रूपमें अपने पास रखती थी। उषा एक दिन अपने कॉलेजकी सहलीयोंके साथ कश्मीरकी ऊँची—ऊँची पहाडियाँ देखने गयी थी। बर्फीला पर्वत, थंडी हवा अंगसे लिपटते उनका स्वागत कर रही थी। हरे—भरे जंगलमें कंचनका झरना था। सूरजकी किरणें पानीपर पडनेके कारण जो पानी बहता था वह कंचन जैसा लगता था। धर्मशालामें बँग्ज रखकर घुमते जवान की टुकडी स्थानपर पहुँच गयी। हर एक जवान के पास धुँदली, शरबती आँखे, खून पीनेवाले हाथ, पैरोंमें बड़े बड़े जूते। कॅप्टन राम अपने कॅबीनमें काममें मग्न थे। बाहरसे आवाज दी गयी—

“ हॅलो, हू इज देअर ? ” कॅप्टनने जवाब दिया।

“ बाम्बे कॉलेजकी सैर ”। उषाने कहा।

“ कॅप्टनसाहब, हमें सब एरिया दिखा दोगे ? ” उषाने पूछा।

“ अच्छा, हमारा एक गार्ड आयेगा। ”

“ प्लीज तुम आ जाओ तो अच्छा हो जाएगा, साहब। ”

कॅप्टनने आमंत्रणका स्वीकार किया। उषा ठाकुर सैर मोनिटर थी। जंगलमें घूमते—घूमते उषाने कॅप्टनका परिचय करा लिया।

‘ कॅप्टन राम ’ नामसे उसे पुकारते थे। कश्मीर की पहाडी देखकर संध्याके समय सब लौट गये। कॅप्टन राम अपने काममें लग गया। उषा और सहे—लियाँ वापस धर्मशाला आयी। दूसरे दिन रामसे मिलनेका वादा उषाने किया था। लेकिन जानेकी धाँदलीसे वह रामसे नहीं मिली। उषाने धर्मशालाके अधिकारीके पास एक चिठ्ठी दे दी और कहा था कि कॅप्टन राम आनेवाले हैं उन्हें यह चिठ्ठी दे देना। चिठ्ठीमें लिखा गया था—

प्यारे राम,

तुम मुझे पुकार लो । तुम मुझे स्वीकार लो ।
तुमने मेरी प्यारी बातें जाते वक्त नहीं सुनी । मैं
प्रतीजा करती हूँ कि तुमसे आगे मैं मिलूंगी ।

तुम्हारी प्रिया,
'उषा'

कॅप्टन राम दूसरे दिन धर्मशाला आ गये किंतु
उसे वहाँ चिठ्ठी मिली । चिठ्ठी देखकर सोच रहे थे,
क्या मैं सपना देख रहा हूँ ? यह सच्चा प्यार था ।
एक लडकी की पुकार थी । रामने उषाका एक फोटो
खींचा था और उषाने चुराके रामका ।

बरामदेमें कुर्सीपर पड़ी-पड़ी इस अनंत दूर तक
बिछे चित्रको देखती सोच रही थी । वह आपही आप
बोल रही थी । क्या मेरा जीवन, क्षीतिज हमारा अन्त
है । मेरे जीवनकी समाप्ति कहाँ है ? अन्त कहाँ है ?
क्या अन्त कहीं है भी ? नहीं । मेरी जीवन-यात्रा अभी
शेष है । नहीं, नहीं कभी ऐसा हो सकता । मेरे लिये
रास्ता धरतीसे स्वर्ग जाना । स्वर्ग सबके लिये
खुला है, मेरे लिए भी । उषाका रंग, रूप, तथा उसकी
हलचल देखकर हरएक उसकी तरफही देखता है । मैं
उससे क्या कम खुब सूरत हूँ । क्या मैं अंधी हूँ ? मेरी
क्यों शादी नहीं हो सकती ? मैं अनपढ़ हूँ इसलिए ?
रामकिशोर मधुके पास आकर बोले-

“बेटी मधु”

ठाकुर बाबू बोल रहे थे, चित्र बनता जाता है, मिटता
जाता है, फिर बनता जाता है । चित्रकारकी लीला
नये-नये रूपमें समक्ष होती है । उसके इस चलन चित्र
जगतमें सभीदो स्थान है । बेटी सोचो मत । तुम्हारा
भी कहीं स्थान होगा । पर पिताजी मैं इस संसारसे
वेहद मस्त हूँ ।

'मधु' आज डाकसे रावबहादुरकी चिठ्ठी आई
है । जवाब दे चुका हूँ । रावबहादुरने लिखा था कि
तुम्हारी मधुकी हालतका पता मुझे है । एकबार कॅप्टन
रामको साथ लेकर देखने आना चाहता हूँ । अनुमति
हो तो पत्र लिखना । रामकिशोर ठाकुरके प्यारे दोस्त
कॅप्टन रावबहादुर । रावबहादुरका बेटा कॅप्टन राम

दीखनेमें अभिनेता जैसा, सदाही पुकारने वाले होंठ,
वर्फ जैसी काया, आँखोंपर ऐनक ।

वह एक बड़ा कमरा था । चारों दीवारोंके साथ
लम्बे लम्बे विशेष प्रकारके सोफे पड़े हुए थे । फर्शपर
कालीन थी, जिसपर चाँदनी बिछी थी । एक और फर्श
कुछ ऊँचा था जिसपर एक बहुत बड़ी मखमली चादरपर
साटन के गाँवतकिये रखे हुए थे । कुर्सीपर ठाकुर
साहब बैठे हुए थे और उनके पासही एक अत्यंत दृष्ट-
पुष्ट व्यक्ति बैठा हुआ था । उसकी आँखें बिलौरी थीं ।

ठाकुर साहब कॅप्टन रावबहादुरके स्वागतके
लिए उठे, “आइए साहब, आप तो समयसे पहलेही
पहुँच गये ।”

“कभी-कभी समयसे पहले पहुँचना लाभदायक
होता है ।” रावबहादुरने कहा ।

रावबहादुरने उन्हें अपना बेटा कॅप्टन राम और
उसका परम दोस्त सुधीर जोशीका परिचय दिया ।
ठाकुर साहब उन्हें चबूतरे पर ले गये ।

मधु और मधुकी माँ दोनोंके आकर कुर्सीपर
बैठनेपर राम चौंड पड़े । कॅप्टन राम एक स्वप्न बार-
बार देख रहे थे । स्वप्न भी कैसा अद्भूत था कि
जेबमें जो फोटो था वही कुर्सीपर थी । उसने कभी
नहीं सोचा था कि मेरी सपनोंकी रानी ऐसी एका-
एक मिलेगी । उसका मुँह आनंदमय दिखाई देने लगा ।
मधुके मनमें चिन्ताही पैदा हो रही थी । अपने दिलमें
पुकार रही थी - “मैं सच कहती हूँ । मैं उषा नहीं
हूँ, मधु हूँ । अनपढ़ लडकी, दो या तीन बार ठुकराकर
जीनेवाली ।

मधुको घरवालोंने बताया था कि, उन्होंने पूछा
तो मैं उषा हूँ ऐसा बताना । इसमें रावबहादुरकाभी
हाथ था । कॅप्टन रामको यह बात मालूम नहीं थी ।
कॅप्टन रामने बाहर जाकर जेबमेंसे फोटो निकालकर
देखा, सेम, वही लडकी थी । रामको बड़ा आश्चर्य
हुआ की वादें निभाते उषा मेरी सपनोंकी रानी हो
गयी ।

ठाकुर साहब कहने लगे - " हमारी उषा एम्-
वाय्. बी. ए. में पढ़ती है । "

" उषा " नाम सुनकर और चौक पड़े कॅप्टन
राम ।

लडकी पसंद हो गयी, शादीकी तैयारी की गयी
और जल्दीही शादी हो गयी ।

उषाके कॉलेजके दिन आनंदसे गुजर रहे थे ।
कॅप्टन रामके फोटोको अपने टेबलपर एक चौकटमें
रखे रोज दिनभर उसकी तरफ देखतीही रहती थी ।
परीक्षा नजदीक आनेसे पढाई जोरसे शुरू थी । घर-
वाले शादीका मजाक उठा रहे थे । उषाको घरवालोंने
भुला दिया था, नही भुलनाही था । कारण उषाके
आनेसे यह शादी होनेवाली नही थी । कॅप्टन रामके
दो-एक पत्र आये ठाकुर साहबसे मिले थे, जब उषा
घरमे नही थी उसी वक्त । परीक्षा हो चुकी थी किन्तु
उषा चिन्तामग्न दिखाई देती थी और एक तरफसे
आनंदमग्न दिखाई दे रही थी । उषाको मालुम था की
उषाका परीक्षा फल उत्तम रहेगा परंतु पिताजीके खत
न आनेसे दुःखमें थी । सहेलियोंको बिदा कर जल्दीही
उषा लौट आयी । उषाके अचानक आनेसे घरवाले
घबडा उठे । उषाने जल्दी आनेका कारन बताया ।
उषा मधुकी शादीकी वार्ता सुन चुकी थी । कॅप्टन
रामसे मधुकी शादी हो गयी । रावबहाद्दुरका बेटा
कॅप्टन राम । पिताजी कह रहे थे । उषाका चेहरा
फक्क हो रहा था । उषा मनमें बोल उठी- " मैं यह
क्या सुन रही हूँ । " मानो उसपर घना पत्थर पड़ गया
हो ।

कॅप्टन राम उषाके याने मधुके सौंदर्यकी तुलना
दुसरोंमें कर रहे थे । वे कह रहे थे- " सुलोचन,
रामिली जैसी लगनेवाली तुम । "

" मेरे सौंदर्यमें कलंक है । " मधु बोल उठी ।

" सौंदर्यमें कलंक न हो तो उसकी सार्थकता
नष्ट हो जाती है उषा । "

" नही, नही वैसा कभी नही हो सकता, नारीका
कलंक तो दिनोंमें आसमानी चाँदकी तरह चमकने
लगता है । " मधु बोल रही थी ।

" मैं उषा नहीं हूँ । मैं उषाकी बहन मधु हूँ । "

" क्या ? उषा तुम क्या कह रही हो । "

" यह सच है । झूठ नहीं है । मैं कभी झूठ नहीं
बोलती । "

मधु उस रुमसे बाहर आई और नौकरको
पुकारा- " मुझे गाव जाना है, अभी कार ले के
आओ । "

" जी हुजूर " नौकरने जवाब दिया ।

मधु गाडीमें बैठकर रामपुर आयी । ठाकुर साहब
उषा बैठे-बैठे सोच रहे थे ।

उषा बोल रही थी " डॅडी, रामसे मैं मुहब्बत
करती थी । यह मालूम होते हुए भी अँमा क्यों
किया । "

नही बेटी । यह समस्या थी । तू पढी, लिखी है ।
तुझसे कोई भी शादी करेगा लेकिन तुम्हारी वह बहन
अनपढ़- ।

मधुने आगे बढ़कर उषाको हृदयसे चिपका लिया
और बोली " उषा " मुझे क्षमा करना, मैं अपराधी हूँ ।
मधु एकाएक रोने लगी । " कॅप्टन रामके प्रति तुम्हारे
मनमें मोह है । तुम उसके लिए त्याग करो और तुम
उसे देवता समझती चलो । वे कुछ भी नही करेंगे, वे
बड़े दिलके आदमी हैं, तो तुम उन्हीके साथ रहो । "
रामकिशोर ठाकुर मधु और उषासे कहने लगे " जो
होना है वह होता ही रहता है । माँने भी दो साँत्वनाके
शब्द दोनोंको सुनाये ।

राम जंगलमें पहुँचकर अवाक् रह गया । उमें
लगा वह स्वप्न देख रहा है ।

उसने प्यारके सम्बंधमें जितने वर्णन सुने थे, वे
वास्तविकताके सामने बिलकुल बचकाने प्रयास लगने
लगे । जैसे लेखकोंने बौने हुएभी चाँद पकड़ने की
कोशिश की हो । चारों तरफ बरफके मुकुट पहने हुए
पहाड, जो धूपमें चाँदकी तरह चमचमाते हैं, आत्मातक
ठंडक पहुंचानेवाली शीतल वायु, कही चट्टानसे टकरा-
कर बिलबिलाती कल-कल ध्वनि । इन्ही चीड़ वनोंकी
आडमें कुछ मकान, तंबू पहाडोंसे धिरा हुआ प्रकृति
का एक सुंदर जाम जिसमें वह ललकती हठी शगव
पीनी है, सौंदर्यकी ।

रामको बहुत दिनों बाद अँसी अनिर्वचनीय शान्ति मिली थी। दो बरसके बाद यहाँ पहुँचा था। तय क्रिया था उसने शराव पीते-धूमते आखीरकी मँझिल पकडनेकी। घने जंगलमें एक जोड़ी आयी देखकर राम चौंक पडा। पहले उसने पत्नीको देखा। युवती, छरहरी, अंग-अंग अलसाया हुआ, जैसा कि नव विवाहितोंका होना चाहिए। वह नवविवाहिता जो अपने पतिके साथ हनीमून के लिये आयी थी। कश्मीरमें इन दिनों कितने ही ऐसे जोडे थे जो अपने मनके यहाँ आकाशकी लालीसे ओर गहरा बनाने के लिए आए हुए थे। इनको देखकर उसके मनमें व्यंग-भरी तटस्थता की परते ही पड़ती रहीं। कभी ईर्ष्या उत्पन्न हुआ, यद्यपि वह स्वयं जवान था और विवाहित भी। इनमेंसे अधिकांशमें प्रकृतिके प्रति तो कोई प्रेम नहीं था, पर घरसे दूर होनाभी कुछ अर्थ रखना था, अिस नाते ठीकही था, परंतु रामको क्या लेन-देन।

रामने कुछ सोचकर निश्चय किया और राम घर आ गया।

ठाकुर साहब चिन्तामें पडे हुए थे। उषा सदाही रोती थी। और सदाही पागलसी बोलती रहती थी।

मधु आवक् खडी हो गयी थी। उषा आ गयी और जोरजोरसे पुकारने लगी - "पागल, पागल!" मधु एकाएक रोने लगी तो उषाने आव देखा न ताव उसको दो-तीन तमाचे मार दिये। तब मधु बोली "मैं इसी का बिल हूँ। मुझे और मारो।" कहकर उसने गाल बढा दिये। उषाको और क्रोध आया, पर वह हट गयी, बोली- मुझे पहलेही समझना चाहिए था। काठकी हाँडी आँथ पर दुबारा नहीं चढ़ती यह कहावत झूठी कहीं है।

✕

लोक-नायक तुलसी

एम्. डी. शहाणे
तृतीय वर्ष साहित्य

तुलसी के अविर्भाव होने तक देश पर मुसल-मानों का पूर्ण प्रभुत्व स्थापित हो चुका था। भारतका सांस्कृतिक सूर्य डूब चुका था। हिन्दुओंके स्वातंत्र्य के साथ-साथ वीरगाथाओं की परम्परा भी काल को अन्धकार में जा छिपी थी। हिंदू राज्य मिट गए थे और मुगल वैभव उदित हो रहा था।

सामाजिक स्थिति भी अत्यन्त निराशाजनक थी, जनता के सामने कोई उच्च आदर्श न था, कनफटे साधु अलख जगा रहे थे, लोगोंको अनहदनाद चुना सुना कर संसार त्यागने का परामर्श दे अकर्म-प्यता का भाव फैला रहे थे, उन्हें अलसिया सम्प्रदायमें दीक्षित कर रहे थे। विभिन्न धार्मिक संप्रदाय - वैष्णव शैव और शाक्त द्वन्द्वरत थे। हिंदू मुसलमानों में भी संघर्ष था। तुलसी के पूर्व कबीर आदि ने भी यद्यपि इस भेद-भाव को मिटाने की चेष्टा की थी पर कबीर की वाणी इतनी तीखी थी कि अधिकतर लोग उससे धुब्ध हुए, सूफियों के धार्मिक सिद्धान्तों में इस्लाम की गन्ध थी अतः वह भी हिंदुओं को पूरी तरह अपनी ओर आकृष्ट न कर सकी। कृष्णभक्त कवि श्रृंगार-मयता और लीलागान के द्वारा कोई उदात्त आदर्श सामने न रख सके। किसी ऐसे व्यक्ति की आवश्यकता थी जो भयभीत जनता को आश्वस्त कर सकता, आदर्शविहीन जनमत को आदर्श प्रदान कर सकता, पथभ्रष्ट जनसमूह का पथप्रदर्शन कर सकता और भगवान ने तुलसी को भारतभूमि में भेजकर यही किया। तुलसी हिंदू सभ्यता और संस्कृति के संक्रमणकाल में आविर्भूत हुए।

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी ने लोकनायक के गुणों पर प्रकाश डालते हुए लिखा है, "लोकनायक वही हो सकता है जो समन्वय कर सके क्योंकि

भारतीय जनता में नाना प्रकार की परंपरा विरोधिनी संस्कृतियाँ, साधनाएँ, जातियाँ, आचार निष्ठा और विचार पद्धतियाँ प्रचलित हैं। बुद्धदेव समन्वयवादी नेता थे। गीता में समन्वय की चेष्टा है और तुलसीदास भी समन्वयवादी थे।" तुलसी ने अपने समयको परखने एवं समाज विरोधी मान्यतोंकी निकाल फेंकने के कार्य अत्यन्त सुचारु ढंग से किए, इसीलिए वे लोकनायक कहलाते हैं।

राम के शक्ति, शील और सौंदर्य समन्वित रूप वर्ग स्थापना कर उन्होंने यवन अत्याचारी शासकोंसे भयाकांत हिंदू जनता को ढाढस बंधाया, उसे सम्बल प्रदान किया। तुलसी के राम सर्वशक्तियान, दीनप्रतिपालक और दुष्टदलनकारी है। उनके इस रूप को हृदयंगम कर ही जनता में अत्याचार का प्रतिरोध करने की शक्ति उत्पन्न हो; गई चाहे वे अत्याचार धार्मिक हों या सामाजिक, या राजनीतिका उन्हें विश्वास हो गया की उन्हें अधिक समय तक कष्ट नहीं सहना पड़ेगा, भगवान् शीघ्र ही अवतार लेंगे।

“जब जब होइ धरम की हानी
वाढहि असुर महा अभियानी :
तब तब धरि प्रभु मनुज शरीरा,
हरहि सकल मज्जन भवमीरा।”

तुलसीने इन शब्दोंमें निराश और भग्न हृदय जनता को आश्वासन दे तथा “वाप कौ राज बटाऊँ की नाई” त्यागने वाले राम को सम्मुख रख जनता के सामने एक आदर्श रखा। उन्होंने शोषण का चाहे कह वह किसी भी प्रवाह का क्यों न हो, कट्टर विरोध किया-

“तुलसी जगजीवन अहित, कतई कोऽ हित जाति । सोषक भानु कृपान् यहि, भवन एक धन दानि ।”

राजनीति के क्षेत्रमें आदर्श की स्थापना के लिए उन्होंने ‘राम-राज्य’ की कल्पना की जिसने गांधीजी तक को अनुप्रेरित किया । गांधीजी भारत में स्वराज्य का स्वप्न रामराज्य ही मानते थे ।

तुलसी यह जानते थे कि राजा में दार्शनिक मनोवृत्ति का होना आवश्यक है । राम को उन्होंने आदर्श राजा के रूपमें प्रस्तुत किया है । रामराज्य एकतंत्रीय शासन न होकर प्रजातंत्रीय शासन ही था । राजा का धर्म प्रजा का पालन, रक्षा तथा सुख-समृद्धी का ध्यान रखना था । तुलसीने रामराज्य का चित्र खींचा है— “दैहिक दैविक भौतिक लाया । रामराज काहू नहीं व्यापा ।”

राजा में केवल त्याग का ही नहीं वीरता एवं पराक्रम का गुण भी होना चाहिये, राम दोनों ही गुणों में संपन्न थे ।

राजनीतिका यह पाठ महत्वपूर्ण है—

“मुखिया मुख सों चाहिए खान पान सों एक । पालइ पोपइ सकल अंग तुलसी सहित विवेक ।”

तुलसी के बारेमें श्याम सुन्दरदास कहते हैं “तुलसीने अपने काव्य में व्यक्ति, समाज तथा राज-नीति के आदर्श उपस्थित करके ऐसे व्यवहारिक-वर्ण

की स्थापना की, जिसके पालन से सुख शांति की प्राप्ति हो । तुलसी समष्टिगत कल्याण की भावना से ओतप्रोत थे । उन्होंने जन को ऐसे सरल व्यवहारिक धर्म का मार्ग दिखाया, जिस पर से अपनी सांसारिक बातों का पालन करते हुए भी सुगमता से चल सकते थे । इसिलिये आज भी तुलसी हिन्दू जाति के स्मृति पटलपर अमिर रूप में अंकित हो गये हैं ।”

तुलसी कट्टर मर्यादावादी थे । वे वर्ण विभाग को केवल कर्म विभाग ही नहीं, भाव-विभाग भी समझते थे ।

तुलसी निश्चित ही लोकवाद के समर्थक थे । परन्तु उनके लोकवाद की भी मर्यादा है । वे व्यक्ति की स्वतंत्रता नष्ट करना नहीं चाहते थे । स्त्रियोंके लिए पुरुषोंके आधीन रहकर गृहस्थी का कार्य संभालना उचित समझते थे ।

“जिमि स्वतंत्र होइ विगर्हि नारीं ।”

कहने का तात्पर्य यही था । केवल प्रमदा तथा कामिनी स्त्री की निन्दा उन्होंने की है, संपूर्ण स्त्री जाति की नहीं ।

मृत जाति में नए प्राण फूँकनेवाले, समन्वयवादी, अपने समयको परखनेवाले तथा बहुत दूर की जानने-वाले समन्वयवादी अनन्य भक्त कवि गोस्वामी तुलसी-दासजी भारतीयों के कण्ठहार बन गए तो कोई आश्चर्य नहीं ।

✕

बेबी कॉलेजमें लौट आयी मगर उसका ध्यान कहीं भी नहीं लगता था। बस आँखों से आँसू बहते थे। क्यों? उसकी आँखों के सामने से बीते जीवन के प्रसंगों का पट खुलता जा रहा था। आज चार साल पहले उसने रक्षा-बंधन के अवसर अशोक को राखी बाँधकर अपना भाई बना लिया था। अशोक के प्रति स्नेह रखती थी। सगे भाईसे भी बढ़कर। अशोक भी अपनी बहन बेबी को उतना ही चाहता था। एक दूसरे के बीच कोई अन्तर न आये इसलिये दोनों भी अपनी ओरमें प्रयत्नशील रहे थे।

बेबी और अशोक पड़ोसी थे। लेकिन वे अब पड़ोसी नहीं रहे थे। उनमें चार वर्षों का अन्तर था। अशोकने, एम. ए. के बाद पिताजी गुजर जाने के कारण पढ़ाई रोक दी, और कहीं पर उसने नौकरी कर ली। बेबी अपने अशोक के कारण ही एस्. एस्. सी. के बाद कॉलेज पढ़ने लगी थी। अशोक स्त्री-शिक्षाका हिमा-यनी होने के कारण जितना भी बन सके बेबी को पढ़ाई के लिये आग्रह करता था।

अशोक दूसरी नौकरी की खोजमें था। उसे मिर्लाटरी में जाना बहुत पसन्द था, और वह मौका पाकर भरती हो गया। उस समय भारतपर आक्रमण हो रहा था। अपनी मातृभूमिकी रक्षा के लिये वह दूर-दूर चला गया। दोनों भाई-बहन एक दूसरे से विच्छिन्न गये। परंतु फिर भी एक दूसरेको नहीं भूले। गीमापर घाटली में भी अशोक ने बेबी को कई पत्र लिखे और बेबी भी न भूलते उसके पत्रों का जवाब देती रही। अशोक को गीमा पर गये हुये कई महीने हो चुके थे। बेबी अपने भाई के दर्शन को तड़प रही थी। और अशोक भी अपनी बहन से मिलने उन्मुक्त था। परंतु वह नहीं जा सकता था।

बेबी के मन में भी विचारों का चक्र घूमने लगा। बेबी के मन में भी जन्मभूमि की सेवा करने की इच्छा निर्माण हुई और उसने परीचारिका दलमें शामिल होने का निश्चय किया। इस प्रकार वह देशके जखमी-देश-बंधुओं की सेवा करती और अपने भाई अशोक के समीप रह सकती थी। उसने अपना विचार पत्रद्वारा अशोक को बताया। परंतु अशोक ने इस बात से इन्कार कर दिया था। वह जानता था, कि बेबी कोमल तथा नाजुक हृदयवाली लड़की है। वह यहाँ की स्थिति देख नहीं सकती। भाई की इजाजत के बगैर उसका नर्स होना असंभव था। वह जब सपना देखती तो काँप उठती। सपने में वह देखती कि अशोक शत्रुसे लड़ रहा है और उसे चोट पहुँचती है, और वह वहीं गिर पड़ता है। उसकी ओर किसी का ध्यान नहीं है। बेबी तड़प उठती। वह उसकी रक्षा के लिए भगवान से याचना करती।

बेबी अमीर वाप की बेटी थी। उसकी शादी भी एक अमीर घराने में एक डॉक्टर से तय हो चुकी थी। अशोक मध्यमस्थिति का। घर पर उसकी माँ थी। बेबी दररोज माँ की खबर लेती रही। अब बेबी अठारह सालकी हो चुकी। बेबी की वारसगाँठ की तैयारियाँ शुरू हो गयीं पर बेबी का मन इसमें नहीं था। उसका भाई वहाँ नहीं था।

राखी पूतनके अवसरपर बेबी ने अशोक को राखी और मंगल कामनाएँ भेजी थी। उसका जवाब अशोक ने भेजा था। उसने लिखा था - बेबी तुम्हारा लिफाफा मिला, और मैं इतना खुश हुआ कि लिख नहीं सकता। तुम्हारी राखी ने मुझमें अधिक चेतना निर्माण कर दी है। मैंने जब वह राखी अपनी कलाई पर बाँधी तो हर एक मेरी ओर तथा उस

राखी की ओर बड़े गौर से देखता रहा। बेबी, तुम्हारी राखी और तुम्हारा स्नेह मेरी सदा रक्षा करता रहेगा।

तुम्हारा भाई,

अशोक।

पत्र पाकर बेबी प्रसन्न हुई। पर अंतीम वाक्य पढ़ने पर उसका भाव बदल गया। क्या सचमुच ही मेरी राखी मेरे भाई की रक्षा करती रहेगी? उसका मन भर उठता। उसकी वर्षगांठ मनाई गई, पर बेबी फिर भी उदास थी।

दिन भागते रहे। अब शादियों का मौसम आ गया। शादियाँ प्रारंभ हो गयीं। बेबी की शादी का भी दिन निश्चित हो गया 'किस बात की कमी थी? मेहमान आ गये। आज बेबी के लिए खुशी का दिन था। आज बेबी की शादी। सुबहसे ही घर में चहल पहल मची थी। सभी अपने अपने काम में व्यस्त थे। बेबी को दुल्हन के कपड़ों में सजाया गया। शाम होने को आयी थी। सभी मेहमान बाराती चाय पान और खातिर दारी में व्यस्त थे। बेबी अपने पति कुमार के नाथ मंच पर विराजमान थी।

इतने में डाकिया आया। उसने बेबी के हाथ में शुभेच्छाओं के तार दिये। बेबी उठकर अपने कमरे में आयी। उसने सभी पाठ पढ़े। और उसमें एक लिफाफा मिलटरी से आया था। उसका दिल धक्-धक् करने लगा। उसने वह कागज हाथ में लिया और ---।

दधर दुल्हा-दुल्हन की तस्वीरें खींचने के लिए फोटोग्राफर कैमरे ताने खड़े थे। सिर्फ बेबी का इन्त-जार था। किसी ने खबर दी की दुल्हन अपने कमरे में पड़ी हुई है। सारे लोग भागे। दुल्हा भी भागा। उसने पास जाकर देखा। तो बेबी ---। बेबी के प्राण-पखेरू कभी के उड़ गये थे। और उसके हाथ में एक तार था।

“अशोकने दुश्मन की पुरी पलटन का नाश किया और वह उसमें काम आ गया।”

कुमार के हाथ में बेबी का हाथ था, और बेबी के हाथ में तार!

तुलसी का भक्ति-मार्ग

कु. अ. बी. बेकनालकर
द्वितीय वर्ष साहित्य.

भक्ति-रस का पूर्ण परिपाक जैसा तुलसीदासजी में देखा जाता है वैसा अन्यत्र नहीं। तुलसी के हृदय से ऐसे निर्मल शब्द-स्त्रोत निकले हैं, जिनमें अवगाहन करने से मन का मैल कटता है और अत्यन्त पवित्र प्रफुल्लता आती है। गोस्वामीजी के भक्ति-क्षेत्र में शील, शक्ति और सौंदर्य तीनों की प्रतिष्ठा है।

गोस्वामीजी की रामभक्ति वह दिव्य वृत्ति है जिससे जीवन में शक्ति, सुरसता, प्रफुल्लता, पवित्रता सब कुछ प्राप्त हो सकती है। राम में सौंदर्य, शक्ति और शील तीनों की चरम अविव्यक्ति एक साथ समन्वित होकर मनुष्य के सम्पूर्ण हृदय को आकर्षित कर लेती है।

सूर और तुलसी को हमें उपदेशक के रूप में नहीं देखना चाहिए। वे उपदेशक नहीं हैं, अपनी भावुकता और प्रतिभा के बल से लोक व्यापार के भीतर भगवान् की मनोहर मूर्ति प्रतिष्ठित करनेवाले हैं। लोकव्यवहार में मग्न होकर जो मंगल-ज्योति इन अवतारों ने उसके भीतर जगाई उसके माधुर्य का अनेक रूपों में साक्षात्कार करके मुग्ध होना और मुग्ध करना ही इन भक्तों का प्रधान व्यवसाय है। उनका शस्त्र भी मानव-हृदय है और लक्ष्य भी। उपदेश, वाद या तर्क गोस्वामीजी के अनुसार 'वाक्य-ज्ञान' मात्र कराते हैं, जिमसे जीव-कल्याण का लक्ष्य पूरा नहीं होता-

वाक्य-ज्ञान अत्यंत निपुण भव पार न पावै कोई।

निमि गृह मध्य दीप की वातिन तम निवृत्त नहीं होई।

गोस्वामीजी ने अनंत सौंदर्य का साक्षात्कार करके उसके भीतर ही अनंत शक्ति और अनंत शील की झलक दिखाई है। सौंदर्य, शक्ति और शील तीनों में मनुष्यमात्र के लिए आकर्षण विद्यमान है।

राम सां बडो है कौन, मोसां कौन छोटो ?

राम सां खरो है कौन, मोसां कौन खोटो ?

प्रभु के महत्व के सामने होते ही भक्त के हृदय

में अपने लघुत्व का अनुभव होने लगता है। उसे सिज प्रकार प्रभु का महत्व वर्णन करनेमें आनंद आता है, उसी प्रकार अपना लघुत्व वर्णन में भी। प्रभु की अनंत शक्ति के प्रकाश में उसकी असामर्थ्य का, उसकी दीन-दशा का, बहुत साफ चित्र दिखाई पड़ता है, और वह अपने ऐसा दीन-हीन संसार में किसी को नहीं देखता। प्रभु के अनंत शील और पवित्रता के सामने उसे अपने में दोष ही दोष और पाप ही पाप दिखाई पड़ने लगते हैं। दैन्य भक्तों का बड़ा भारी बल है।

तुलसी को राम का लोकरंजन रूप वैसा ही प्रिय लगता है जैसा चातक को मेघ का लोक-सुखदायी रूप। राम प्रिय लगने लगे, राम की भक्ति प्राप्त हो गयी, इसका पता कैसे लग सकता है ? इस का लक्षण है मन का आप से आप सुशीलता की ओर ढल पड़ना।

तुम अपनायो, तब जनिहाँ जब मन फिरि परिहै।

भक्त यही चाहता है कि प्रभु के सौंदर्य, शक्ति आदि की अनंतता की जो मधुर भावना है वह अबाध रहे, उसमें किसी प्रकार की कसर न आने पाए। अपने ऐसे पापी की सुगति को वह प्रभु की शक्ति का एक चमत्कार समझता है। अतः उसे यदि सुगति न प्राप्त हुई तो उसे इसका पछतावा न होगा; पछतावा होगा इस बात का कि प्रभु की अनंत शक्ति की भावना बाधित हो गई-

नाहि न नरक परत मो महुँ डर यद्यपि हौं अति हारो।

यह बड़ि त्रास दास तुलसी कहँ नामहु पाप न जारो ॥

तुलसी दास्य-भाव के भक्त हैं, अतः उन्हें मर्यादा और नैतिकता का पगपग पर ध्यान है। इनके काव्य में लोकपक्ष अत्यन्त उभरा हुआ है। तुलसी की भक्ति में सर्वांगीण जीवन का चित्रण है, जिसे मानवता की व्याख्या कहा जा सकता है।

ENGLISH

Poetry—

A Prayer - Mendgudle G. R.

Flower and Water - Chiman

Glorious Sunset - Miss Wadekar

Prose—

Commercial Banks
during planning in
India - Nana Jadhav

The happy Prince - Miss Savant

Ode to the West Wind - Kulkarni S. S.
(Appreciation)

A Prayer

O ! my sweet bird ,
Tell me a few words,
How enjoy you in world ?

O ! my young oak tree,
Tell me thy history,
How you rise to meet sky ?

O ! my pretty rose,
Tell me your prose,
How you charms butterflies ?

O ! my fresh star,
Tell me your arts,
At night, how you shine ?

Please, tell your qualities,
to me and I shall be happy !

Mendqudle G. R.
F. Y. B. A.

Flower And Water

Beauty like flower,
Heart like water,

One is on the body,
Other is in body.

Water supply to the flower,
Then flower lives cheerfully !

Water gives life to the flower
Flower gives smell and beauty to us !

Water washes the Gods feet,
And flowers shine on them.

Both depend on each other,
We also live like same way.

-Chiman

B. A. Part I

Glorious Sun-set

I went with my mate on sea-shore.
The sun was pouring his golden rays
Lovely and lively was the whole atmosphere
The sky was full with many colours.

The glorious golden sun was setting
Building castles, more joy we were getting.
Bright wrinkled waves coming to meet us
Seeing gaily fluttered our mind's butterflies

Away, the golden lamp of day was going
All earthly things in darken moving.
Always Nature shows such pleasing picture
Forgetting our cares we get delight for future.

Miss Wadekar V. S.

F. Y. B. A.

COMMERCIAL BANKS DURING PLANNING IN INDIA

Nana Jadhav

F. Y. B. Com.

In India Imperial Banks were in existence from 1921 to 1955. This period can be divided into two parts, the first from 1921 to 1935. In this period Imperial Banks acted both as commercial Bank & Central Bank. When Reserve Bank of India was established, the Imperial Bank become purely commercial Bank. The Reserve Bank of India was established in 1935. It was nationalised in 1949.

During 1922-36, 378 banks were failed due to frauds and miss-management.

From 1935 to 1956 the Imperial Bank was purely a commercial Bank. All the restrictions on its working were removed. It acted as an agent of Reserve Bank of India. During 1945 to 1949 the process of commercial Bank was fairly paid, due to the Post-war situation. But in 1947 partition and riots temporarily held up the process of commercial banks.

During 1940--53 the banking structure found time Consolidate its position.

Afer 1954 the era of amalgamation of banks started voluntarily to serve development need of Country in better way. But due to failure of Laxmi Bank and Palai Central Bank in 1960, Act of 1961 gave the Reserve Bank of India the power of the reconstitution and compulsory amalgamation of banks with well managed banks.

The scheduled bank account for about 95 % to 98 % of the business of Indian

commercial Banks. Finance is the life-blood of every economic activity all the more.

Bank advances have continuously risen during last twelve years from Rs. 760 crores to about Rs. 3100 crores. Industrial Advances have risen from Rs. 5801 crores to Rs. 1960 crores and now it constitutes 64 % of total bank advances. Loans to small scale industries have gone up from practically nil to Rs. 178 crores.

Thus the production capacity, integrity of a borrower are also important to the balance not merely, the security he can offer. Advances are no longer restricted to short period only. Medium term advances (up to 10 years) are granted and instalment credit schemes, have been introduced, lending procedures have been simplified and liberalised, especially for ready and deserving borrowers. Thus bank credit has been increased in Magnitude chanalised to priority and made available more easily and cheaply which has considerably assisted to growth.

Another new feature of Bank credit is the decline in its seansonality, mainly due to the diversification of the economy and the general stringency of credit. This has increased bank's difficulties.

Banks also assist the public sector, by means of advances and investments. Investments are far more important than advances. These have risen from Rs. 355 cr, to Rs. 970 cr. The bulk of these investments

consists of Govt. securities which supply finance to the public sector while ensuring liquidity for banks.

The sources of bank fund are mainly their capital and reserves, depositors borrowing from the Reserve Bank of India capital and reserves are banks own money have risen from Rs 61 cr. to Rs 120 cr. only. Growth is slow because of slackness in the capital market slow gravity of their profits and high level of taxation.

Deposits from the bulk of bank resource. Total Bank deposits have risen from about 1,25,000 cr. to about Rs. 3900 cr. during last 12 years at an annual rate over Rs.240 cr. Growth is enormous due to increased amount of public expenditures, banks efforts to attract increasing deposits by functional and geographical operations. The number of banks increased from 2950 to 7000. In opening branches at rural and semi-rural areas State Bank of India has taken lead. Deposits drive to secure new customers was carried by opening new types of banks suburban ladies school, college and morning, evening branches, various new facilities have been offered to depositors more cheques to saving Account, holders credit, transfer, traveller's cheques'. Pigmy deposit schemes; customers services have also been improved. Research, publicity, public relations, staff training have been used to expand business to improve efficiency. Two important factors which contribute to the increase in deposits are-- 1) Deposits Insurance scheme 2) the use in the interest rates on deposits from $1\frac{1}{2}$ % to 2% on saving account to 2% during last 12 years.

It made a change in the composition of deposits. Demand Deposits which are interest-free have gone down from 65 % to 47 p. c. of total deposits whereas time deposits which carry interest have risen from 35 percent to 53 percent. Banks have reduced cash balances from 8.3 percent to 6.4 percent and liquidated their increments from 36.2 percent to 25.2 percent.

The heavy pressures on bank resources have pushed up interest rates considerably. The level of interest rate is still quite high.

Some 37 commercial banks have been operating an interest bank agreement on deposit-rates to avoid race for increasing interest rates. The Reserve Bank of India has also been regulating interest rates on deposits as well as advances to ensure that depositors get a fair return on their savings and credit for economic development does not become unduly expensive.

The Reserve Bank of India has been following a policy of controlled expansion and playing a dual role. Banks are asked to increase the supply of credit to priority and needy sectors to show them a preferential treatment and restrict credit for non-priority and speculative purposes.

Thus both structurally and functionally the Indian Banking System is stronger than before. Banks can be legitimately proud that while living up to the essential canons of commercial Banking (safety, profitability, liquidity) they have made their own contribution to the economic development of the country.

THE HAPPY PRINCE

Miss Savant V. G.
F. Y. B. A.

Oscar Wilde is one of the most colourful personalities in English literature. His talent as playwright, short storywriter and essayist is now universally acclaimed. He has his own special place in the field of English literature. 'The Happy Prince' is an exquisite piece of workmanship. This story is ingeniously conceived and cleverly executed. It has deep spiritual purpose. It is an ironical exposition of selfish persons and their pleasure and gains.

'The Happy Prince' is a line specimen having rapid conversation. In this story there are two main characters. Happy Prince and the swallow. The presentation of the character is very effective. No unimportant character is mentioned here. This story is compact and its technique is effective. There is a climax at the end of this story. The story is sentimental. All the feelings of the characters are expressed very effectively. The story is interesting to contrast between the Happy Prince's selflessness with the selfishness of the town councillors, who think only in terms of vanity.

We are confused about the title of the story, when we see the Happy Prince weeping again and again for the misery of poor people. But after deep thinking we admit that the title of the story is appropriate.

The prince was quite happy, when he was alive. He didn't know what sorrow was; for he had not seen the world beyond the wall of the palace. 'Sans socks',

But when he died he saw, standing on a tall column in the city, the real sorrow of the world. Then his heart pained to see the sorrow of poor people. He realized that what sorrow was! He also realized that pleasure and luxury is not truly happiness. So he lived a selfish life. He found that giving makes man happy; charity gives man heavenly joy. This message of charity and benevolence is very significant. The author has given this message through this effective story.

The Happy Prince was unhappy and miserable till he soothed the sorrow of others. He helps the miserable people through his friend, swallow. The Prince lightens the burden of mankind. Swallow has unwavering elevation for him. It is significant of the fact that-- 'selfless sacrifice seldom goes unrecognised.' The misery and poverty of different persons is described powerfully in this story. The life of a seamstress and her sick child, the crying match girl, the hungry and cold writer, little pale children, the end of the true and faithful friend swallow, the cracking of the leaden heart are really the climax of pathos. All these pictures move our heart. Especially, when we see rich making merry, we feel the pathos strongly. Thus the story is developed through the element of pathos. It shows us how world is! The story gives us the message that in this selfish world selflessness for the poor and needy is the true happiness. Thus, the whole story is full of pathos,

which has heightend the moral and spiritual effect of the story.

'The Happy Prince' is an ironical exposition of the folly of those who only live for themselves and personal pleasure and gains. The moral significance behind this story is that- 'God loves those who loves their fellowmen; One who lives for oneself really dies' One who dies for other really lives. The Happy Prince had a very sensitive heart. He feels pity for the others. He gives his sapphires, the beautiful red ruby and fine golden leavers to the poor people. This story teaches us a lesson of selflessness and sacrifice. It given a lesson of practical sympathy.

In this story the role of the swallow is important. The swallow is a friend and devoty of the prince. It is he, who, takes the help to the poor people in the city. Bychance he comes in the city and in contact with Prince. Truely the Swallow is very king hearted bird. He has helping nature. He devotes and admires a noble man, like the Happy Prince. At the end he kisses the Prince and dies at his feet. The Character of the Swallow is very remarkable and significant. Swallow is an ideal friend of the Happy Prince.

'The Happy Prince' is a fine short story having technical excellence. It has a moral value. In this story, preaching is not direct but, it is syboliclly expressed. The story out worldly is nothing but fancy about the

Swallow and the Prince. The narration is beautiful. The moral is- 'True happyness lies only in bringing joy to those, whom life has treated unkindly.'

The story observe all the essential qualities of the short stories. It is simple but effective short story. The language of the story is quite appropriate. The writer occasionally uses beuatiful dialogues. The repeated words- -

"Swallow, Swallow little Swallow will you not stay with me for one night, and be my messenger? attract our attention. It is only the writer, who has very high calibre can produce such type of graceful language. The opening of the story is so powerful that we immediately take interest in the story. The end is also effective. The conversation between God and angels throws light on the greatness and nobility of the Prince. God asks the angels to bring the two nobel bodies. The end reminds us of Harano's tribute to Hamlet.

"Good night sweet prince and of angels will sing thee to they rest."

Thus, the story remains great because of its simplicity, beauty and attractiveness. This story only might have won Oscar Wilde immortality as one of the most gifted short story writer

✕

Appreciation :

" ODE TO THE WEST WIND " By Shelley

Kulkarni S. S.

F. Y. B. A.

The " Ode to the west wind " is one of the most successful odes in English language. It springs directly and spontaneously from the impassioned intuition of the poet; yet it is perfect in its artistry and symmetry. Shelley was walking by the river, Arno, in the wood which skirts it, among the fallen leaves and saw the congregated clouds from the South West rising to usher in the yearly storm with which the autumnal rains begin in October in Italy. The tempestuous motion of the storm awakens the tempestuous passion of his heart. The first lines of the poem must have rushed out from his heart, thought em tion, metre, movement, all mingling into one in a perfect manner.

The ode has five sections, each section having four triplets of ' Terza Rima ' and a couplet. In the first section, the analogy of the dead leaves is extended to the theatre of the skies. From the tangled boughs of the heaven and the ocean, loose clouds are shed on the current of the wind like decaying leaves and the locks of the cloud on the horizon look like the uplifted hair of a maenad when she is running against the wind. The wind is also described as the dirge of the dying year and solid sky of vapours as the dome on the sepulchre where the dying year will be buried.

In the third section the wind is described as the awakener of the Mediterranean. Around its shores there are a number of palaces and towers overgrown with

azure moss and flowers so sweet that the sense faints picturing them. The sea, white sleep (when the waters were quiet) saw the towers and domes in his dream; they were reflected in the calm waters, The wind then awakens the larger sea, the Atlantic, and under the pressure of the wind the level powers of the Atlantic cleave themselves into a clasm. The waters are so much stirred that the vegetation at the bottom of the sea trembles, as if for fear of the wind. In the last section the poet addresses his prayer-to the wind. Enthralled by the swiftness and mighty strength of the wind, the poet wishes to be lifted and borne on the river of its strength. This is an outpouring of his anguished heart, the suffering and torture borne by a spiritual idealist in a world of indifference. Hence the cry of agony—

" I fall upon the thorns of life ! I bleed ! " A heavy weight of years had now chained the spirit of the poet which was once like the West Wind, tameless and swift and proud. But the poem ends on a note of hope for mankind—

" O, Wind ! if winter comes, can spring far behind ? " This prophecy is of the re-birth of man's soul, of the triumph of love after the suffering caused by the forces of darkness and tyranny. Shelley hated tyranny in every form and sang with a revolutionary spirit, which is amply evidenced in his " Revolt of Islam, " " Prometheus Unbound " and other poems

The mighty sweep and the flow of the verse corresponds with the mighty sweep of the powerful wind. Shelley shows himself the master of the technique of pause and overflow by the handling of which the powerful, sweeping, tempestuous rhythm is created. (There are about forty places of pause and about twenty five places of overflow in the poem.) Nowhere is there any suggestion of arrested speed. The torrent of similes and metaphors and poetic description does not pause for a moment until we come to the end of the poem. No other poet has made the ordinary five foot line move so swiftly. As the lines in this poem rush forth through the complicated rhyme of the *Terza Rima* they express the irresistible power of the wind. And the music of each section is varied as if with changes of notes in the orchestra. Shelley uses similes in his peculiar manner as usual. The dead leaves driven before the wind are described as ghosts, flying before the enchanter. Shelley's imagery as usual, rapidly changes in this poem too. But if we pause to consider each image and each epithet or concept that gives rise to an image. Our labours are amply compensated. The leaves are "pestilence stricken multitudes," the seeds are "winged," the clouds are torn up by the force of the wind and are shed on its current like earth's decaying leaves. The comparison of the cloud with the uplifted hair of maenad is very vivid and apt. The mediterranean lulled by his own-crystalline streams, (the waters of this stream are clear and blue) the images quivering within the waves intenser day, the palaces and towers overgrown with azure moss and flowers, the wind cleaving the Atlantic's level powers, the vegetation of the bottom of the sea feeling the impact of the wind and suddenly growing grey with fear all these are vivid images coming rapidly one after the other and in the last

prayer to the wind, the three stages of the wind's action meet together. "O lift me as a wave, a leaf, a cloud!"— the earth, the sky and the sea. The wind is not only a destroyer, but also a preserver of life; the spring is his azure sister. Hence the sudden change to a hopeful and prophetic note is not sudden; it is contemplated right from the beginning. Thus the poem has a metrical as well as a conceptual symmetry.

The ode has all the characteristics of the finest lyric. It has an intense emotion, music adapted to the subject and an intense subjective attitude of course, there are a couple of blemishes in this otherwise excellent ode. The imagery sometimes changes too rapidly. The dome of the sky structured with congrated vapours is described as the dome of the vast sepulchre of the dying year. At the same time black rain and nail and fire are said to burst from it. we are to understand that these two are separated images. In the same manner the weeds in the sea properly belong to the mediterranean. But before referring to them the poet also refers to the Atlantic. We are to understand that he refers first to the Mediterranean, then to the Atlantic and then again to the Mediterranean. Another drawback generally referred to, is the display of a sentimental attitude, a self pity which is not creditable "I fall upon the thorns of life! I bleed"! is too direct and un-subtle a sentimentalism for a poet gifted with a fine sensibility and subtle power of description. It becomes rather depressing unless we are in the same mood as that of the poet. But we must note that the Nineteenth century liked such display of sentiment and we should not be exclusively guided by our own modern conventions. Secondly, we should note that Shelley was at this time in a dejected mood owing to the loss of his children. Apart from the blemishes we can be very easily explained the ode is one of the finest poetic achievements in English verse. *

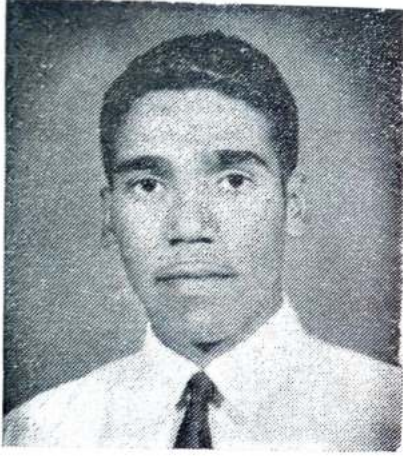
अनंत आमुची ध्येयासक्ति

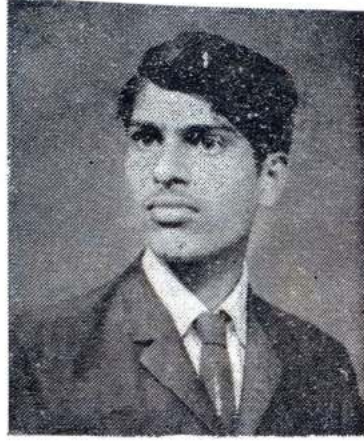
कु. खटावकर अंजली
पदवीपूर्व साहित्य प्रथम क्रमांक

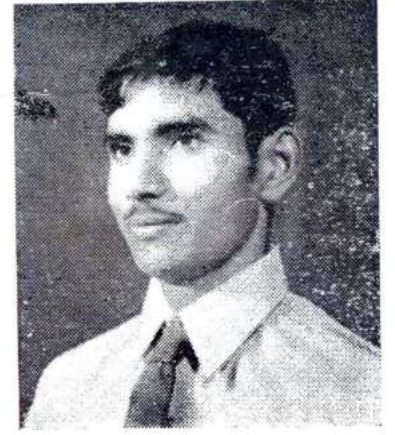
कु. मोहिते सुलोचना
प्रथमवर्ष साहित्य प्रथम क्रमांक

श्री. विजय कुलकर्णी
प्रथमवर्ष वाणिज्य प्रथम क्रमांक

श्री. शिवाजी केसरकर
द्वितीयवर्ष वाणिज्य प्रथम क्रमांक

श्री. नानासाहेब जाधव
पदवीपूर्व वाणिज्य प्रथम क्रमांक

श्री. शिवाजी गोकाकर
द्वितीयवर्ष साहित्य प्रथम क्रमांक

श्री. नागाप्पा कोल्हापूरे
तृतीयवर्ष वाणिज्य प्रथम क्रमांक

विजयाचे वारस आम्ही

श्री. रघुनाथ होडगे
पदवीपूर्व वाणिज्य, प्रथम वर्ग.

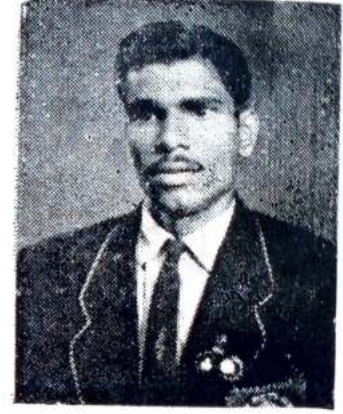
श्री. अरुण मोटे
पदवीपूर्व वाणिज्य प्रथम वर्ग

कु. एस्. बी. बंदी

कु. विश्वनाथ ज. सवनीस
अखिल भारतीय विद्यापीठ स्पर्धेतील मैदानी खेळाडू.

कु. के. एस्. मोहिते

श्री. शिवाजी पाटील
पदवीपूर्व वाणिज्य, प्रथम वर्ग.

श्री. शंकरराव मोरवाळे
जनरल सेक्रेटरी.

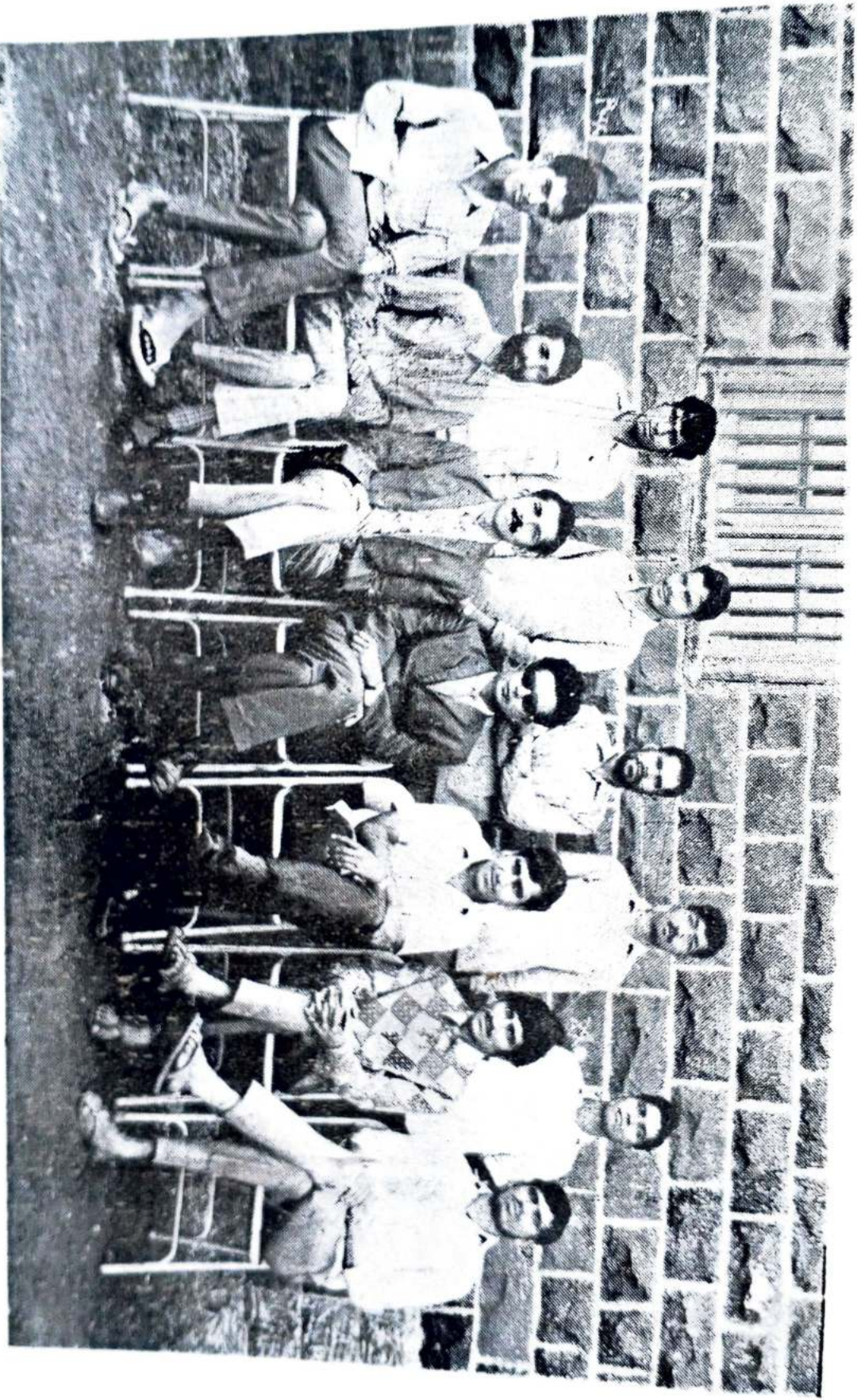
शिवाजी विद्यापीठ विभागीय सामन्यातील उपान्त्य फेरीत चमकलेले व्हाॅलीबॉल खेळाडू

मा. प्राचार्य यांचे समवेत जिमखाना सदस्य १९७२-७३

भा. प्राचार्य यांचे समवेत कर्मचारी वर्ग १९७२-७३

उभे- १) श्री. बाबुराव तगडे २) पांडुरंग तायव ३) श्री. भीमराव रामपुरे ४) शिवगणेश गवळी ५) बाळू भोळकर
 वमळेल- १) श्री. जैराव भोर्जे २) श्री. विठ्ठल गवळी ३) श्री. जयंत सवनीस ४) श्री. शे. अब्दुल्लाह भास्करकर
 ५) श्री. नुसराम पाटील ६) श्री. शिवाजी रावण ७) श्री. भीमराव घुस्करे

वार्षिक अहवाल

हे लेणे आमुचे

निरोगी शरीर व निकोप मन तयार करणे म्हणजे शिक्षण. प्रसिद्ध विचारवंत व शिक्षण तज्ञ लोक यांच्या या वचनाप्रमाणेच चार भितीत मून-बुद्धी घडविण्याचे काम होते. असे मानले तर निरोगी शरीर घडविण्यासाठी मैदानावर उतरावे लागते, असे म्हटले पाहिजे. शिवराजचे मैदान या अहवाल साली सतत फुललेले होते, हे नमूद करताना अत्यंत आनंद वाटतो.

चालू सालचे कोल्हापूर विभागीय सामने गड-हिंगलजला होते. त्यामुळे कॉलेज आणि गाव नोव्हेंबर अखेर अखे गजब्रजून गेले होते. जिमखाना मेंबरनी (प्राध्यापक आणि विद्यार्थी प्रतिनिधी) या सामन्यांच्या यशस्वितेसाठी उत्साहाने आणि परस्पर सहभाव साह्याने अत्यंत कौतुकास्पद असे कार्य केले. वाहेरून आलेले खेळाडू, व्यवस्थापक, प्राध्यापक यांनी येथील शिस्त व अगत्य याबद्दल हार्दिक आनंद प्रकट केला आहे. याचे प्रतीक म्हणजे वारणा महाविद्यालयाचे प्राचार्य मा. शिंगटे आर. डी. यांचे आमच्या प्राचार्यांना आलेले गौरवपत्र !

असे हे वर्ष आनंदात, उत्साहात, बेखूष बेहोषीत गेले, अहवालसाली विद्यापीठ क्रीडा विभागाचे श्री. व्ही. आर. पाटील, श्री. वावा मुळीक, श्री. म्हसकर, श्री. वी. टी. भोसले यांनी भेटी देऊन खेळाडूंना आस्थेवाईक मार्गदर्शन केले. येथल्या खेळाडूंवर श्री. म्हसकर यांचा विशेष लोभ.

१९७२-७३

क्रीडा शिक्षक श्री.आनंदराव नाळे यांचे परिश्रम, खाते प्रमुख प्राध्यापकांचे समंजस सहकार्य,से क्रेटरी-विद्यार्थीप्रतिनिधींचे संयमित नेतृत्व, विशेषतः जनरल सेक्रेटरी श्री. मोरवाळे यांचे या वर्षीचे पुढारपण आणि मा. प्राचार्यांचे दिलखुलास उत्तेजन व गुणग्राही योज-कता यामुळे यावर्षी जिमखाना कृतार्थ आहे.

जिमखाना कमिटीचे माजी चेअरमन प्रा. एस. टी. जाधव आणि विभागीय क्रीडा सामना समितीचे कार्यवाह प्रा. डॉ. सुधाकर गोकाककर यांच्या मार्गदर्शन सहकार्याबद्दल प्रस्तुत जिमखाना चेअरमन अत्यंत आभारी आहे.

स्वातंत्र्य रौप्य महोत्सव

यंदाचे वर्ष हे भारतीय स्वातंत्र्याचे रौप्यमहोत्सवी वर्ष. स्वातंत्र्य संवर्धनाचे चिंतन, राष्ट्रीय वृत्तीचे अभिमानव ही उद्दिष्टे मनात बाळगून यानिमित्त संपूर्ण सप्ताहभर एक विशेष कार्यक्रम आखण्यात आला होता. ध्वजवंदन, शपथ, तत्वज्ञ-क्रांतिकारक अरविंद महर्षींचे पुण्यस्मरण, हुतात्म्यांना वंदन, परिसंवाद, हरिजन वाड्यातील समता कार्यक्रम, करमणुकीचे आनंदोत्सव असा संपूर्ण सप्ताह स्वातंत्र्य जागर चालू होता.

१४ ऑ. च्या मध्यरात्री बरोबर १२ वाजून एक मिनिटांनी २५ मशाली पेटवून काढलेल्या 'तेज मिरवणुकीने' या स्वातंत्र्याच्या सप्ताहाला सुरवात झाली आणि शहीद श्रद्धांजलीच्या कार्यक्रमाने हा सप्ताह समाप्त करण्यात आला. शेवटच्या दिवशी विद्यार्थी-विद्यार्थिनी-प्राध्यापक मूक मिरवणुकीने गांधी घाटावर जाऊन शांततेने हातातील पुष्पे नदीच्या पात्रात उधळून हुतात्म्यांना आदरांजली वाहिली व प्रतिज्ञा वाचन केले. राष्ट्रीय गीत मामुदायिकरीत्या म्हणून सारे परतले. यावेळी पाऊस पडत असातानाहि विद्यार्थ्यांनी शांत-तेचा किंचितहि भंग होऊ दिला नाही.

१५ आंगण्ट, २६ जानेवारी हे राष्ट्रीय सण आणि इतर राष्ट्रीयदिन कार्यक्रम या महाविद्यालयात श्रद्धेने पार पाडले जातात. राष्ट्रीय उत्सव विभागाचे प्रमुखत्व या वर्षी प्रा. एम. टी. जाधव यांचेकडे होते.

कुमारी भूतकर व कुमारी मिश्रकोटी या चिटणीस-द्रव्यांनी चांगल्या प्रकारे कार्य केले

'केल्याने होते रे । आधी केलेच पाहिजे' या समर्थाच्या उक्तीचे प्रत्यंतर या वर्षी सर्व विद्यार्थी विद्यार्थिनींनी आणून दिले, असेच या वर्षीच्या एकूण जिमखाना हालचालीविषयी म्हणता येईल.

प्रा. एन्. आर्. दुंडगेकर
(व्हाईस चेअरमन)

प्रा. विठ्ठल बन्ने
(चेअरमन)
जिमखाना कमिटी,
शिवराज कॉलेज,
गडहिंगलज.

मैदानी खेळ : वर्ष वृत्तांत -

या विभागानं तर यंदा मैदानी क्रीडा क्षेत्रात इतिहासच निर्माण केला आहे. शिवाजी विद्यापीठाचे मामने रहित झाले नसते तर विद्यापीठाची चॅम्पीअन-शिप शिवराज कॉलेजलाच नक्की मिळाली असती.

कुमार बंदी एस्. वी., सबनीस व्ही. जे., मोहिते के. एस्. आणि कडूकर एस्. वी. हे खेळाडू आखल्या वर्षभर दुवक्त सराव करीत होते. 'विजयश्री खेचून आणणे' हा वाक्यप्रचार खास या वर्षी या अॅथलेट्सच्या पराक्रमासाठीच वापरण्याची मुसंधी उपलब्ध झाली होती!

स्पाईक्स, शूज, ट्रॅक सूट्स इ. सर्व साधनांची सुविधा, सरावानंतर पुरेशा नाश्याची सोय, शिक्षण शिबीरांसाठी एकाच वर्षात तीनदा केलेली पाठवणी, विद्यापीठाचे खास क्रीडा शिक्षक श्री. म्हसकर यांच्या-कडून येथे व कोल्हापूर या ठिकाणी विशेष मार्गदर्शन. मा. प्राचार्यांचे व्यक्तिगत लक्ष, जिमखाना चेअरमन यांच्याकडून सतत उत्तेजन यांचे वरील खेळाडूकडून प्रशंसनीय चीज झाले. याचे फलित म्हणूनच कुमार बंदी, सबनीस, मोहिते यांची अखिल भारतीय स्पर्धा-साठी शिवाजी विद्यापीठाचे खेळाडू म्हणून निवड झाली. विद्यापीठाच्या सातांच्या चमूत एकट्या आमच्या शिवराज महाविद्यालयाचेच तीन खेळाडू आहेत. हे

आमच्या महाविद्यालयास विशेष भूषण होय ! तेथेही त्यांनी आपल्या अंगची चमक दाखविली. या खेळाडूंचे हार्दिक अभिनंदन ! प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर यांनी या विद्यार्थ्यांसाठी विशेष खर्चाची खास तरतूद केली होती.

पाटील
चिंटणीस

प्रा. विठ्ठल वझे
खाते प्रमुख

भारतीय खेळ विभाग

या वर्षी महाविद्यालयाच्या विद्यार्थी व विद्यार्थिनी अशा दोन्ही कबड्डी संघाने विभागीय क्रीडा स्पर्धांमध्ये भाग घेतला, विद्यार्थी संघाने न्यू कॉलेज, कॉमर्स कॉलेज, विद्यापीठ पी. जी. विभाग आणि शाहू महाविद्यालय इत्यादी बलाढ्य संघांचा पराभव करून महाविद्यालयाची शान वाढविली. विशेषतः शाहू महाविद्यालयाच्या संघावरवीरची लढत फारच प्रेक्षणीय झाली. सर्वजण सर्व प्रकारचे भेदभाव विसरून विजयाचा आनंद लुटत होते. गडहिंग्लजवाशीयांच्यात ऐक्याची व अेकात्मतेची भावना निर्माण करण्याचे कार्य या खेळाने साध्य तर केलेच, शिवाय महाविद्यालयाकडे सर्वांचे लक्ष वेधण्याची कामगिरी ही या सामन्याने पार पाडली. या संघामध्ये श्री. साळगांवकर (कप्तान) श्री. मुंगूरवाडे आय्. ए., श्री. भिऊंगडे, श्री. गुरव व श्री. हरेर या विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला होता. प्रत्येकाचा खेळ जबाबदारीचा व प्रेक्षणीय होता. प्रत्येक विजयाची मनःपूर्वक प्रशंसा प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर यांनी केली. या संघाला दररोज सकाळ संध्याकाळी श्री. नाळे अे. एस., फिजिकल डायरेक्टर यांचे कुशल मार्गदर्शन लाभले होते.

या वर्षी विभागीय क्रीडा स्पर्धेत विद्यार्थीनींनी प्रथमच भाग घेतला. या संघात कु. आजगांवकर, कु. देसाई, कु. भुतकर, कु. वाडेकर भगीनी, कु. पट्टण जेट्टी व कु. मिश्रकोटी या विद्यार्थीनींनी भाग घेतला. सर्वांचा खेळ प्रेक्षणीय झाला.

देवाडें आय्. के.
विद्यार्थी प्रतिनिधी

प्रा. एस्. टी. जाधव
विभाग प्रमुख

फुटबॉल विभाग-

शिवराज महाविद्यालयाच्या फुटबॉल विभागाचे व नवीन फुटबॉल मैदानाचे उद्घाटन प्राचार्य अं. दि. माडगूळकर यांच्या शुभहस्ते दि. ५ ऑगस्ट १९७२ रोजी सकाळी ९ वा. झाले.

शिवाजी विद्यापिठाचे विभागीय फुटबॉल सामने ता. २७ व २९ ऑगस्ट १९७२ रोजी गडहिंग्लजमध्ये भरले. दि. २६ रोजी पहिला सामना शिवराज महाविद्यालय व देवचंद महाविद्यालय यांत होऊन शिवराज महाविद्यालयाने १४ विरुद्ध ० अशा गोलसनी पराभव करून गडहिंग्लजची फुटबॉल खेळाची परंपरा कायम टिकविली. विभागीय सामन्यामुळे गडहिंग्लजमधील फुटबॉल खेळाच्या परंपरेस अधिक प्रोत्साहन मिळाले.

श्री. एस्. एस्. पाटील प्रा. गजेंद्रगड व्ही.एन.
सेक्रेटरी विभाग-प्रमुख

क्रिकेट डिपार्टमेंट

कॉलेजच्या मैदानावर विद्यार्थ्यांनी क्रिकेटचे पिच तयार केले. कॉलेज विरुद्ध टाऊन यामध्ये व कॉलेज विरुद्ध संकेश्वर कॉलेजमध्ये मॅच होऊन कॉलेजने दोहोतही विजय मिळविला.

कॉलेजच्या ग्राऊंडवर विद्यार्थी नियमित खेळावयास येत. चालू वर्षी श्री. मुळीक यांनी मार्गदर्शन केले. यावर्षी पाच विद्यार्थी विद्यापीठाच्या कोचिंग कॅम्पसाठी गेले होते.

क्रिकेट विभागाचे उद्घाटन प्राचार्य माडगूळकर यांचे अध्यक्षतेखाली उदयोन्मुख क्रिकेटवीर श्री. पांडुरंग साळगांवकर यांचे हस्ते झाले.

श्री. बी. आर. बेकनाळकर प्रा. अरुण पंडीत
सेक्रेटरी विभाग प्रमुख

मायनर गेम्स विभाग-

१९७२-७३ साल हे शिवराज महाविद्यालयाच्या जीवनात विशेष उल्लेखनीय होय. या वर्षी आमच्या

भारतीय शेती, पावसावरील अवलंबून राहणे, त्याचा उत्पादनावर परिणाम, गामबंधी सुरेत विवेचन केले.

प्रा. अरुण पंडीत.

प्रा. ज्ञानेश्वर डिवकार

पुढारी, मत्यवादी, इंद्रधनुष्य, समाज, नवसंदेश, महाराष्ट्र टाईम्स, मराठा, तरुण भारत, केसरी इ. महाराष्ट्रातील अप्रेसर वृत्तपत्रांनी महाविद्यालयीन वृत्ताला वेळोवेळी उत्कृष्ट प्रसिद्धी दिली आहे हे आम्हाला कृतज्ञतापूर्वक नमूद करायचे वाटते.

प्रा. शरद वराडकर
विभाग-प्रमुख

संचयिका-

गेल्या वर्षीपासून आपल्या महाविद्यालयामध्ये विद्यार्थी संचयिका अत्यंत नेचरीपक असे कार्य करीत आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये बचत योजनेची आवड निर्माण व्हावी आणि पर्यायाने त्यांचा राष्ट्रीय बचत योजनेला हातभार लागूवा या दृष्टीने आम्ही सर्वदूर प्रयत्नातील आहोत. चालू वर्षी सुमारे ३०० विद्यार्थ्यांनी १७५० रुपयांची बचत केली आणि अशा रितीने संचयिकेचे काम अत्यंत जोमाने मुरू आहे. या संचयिकेचे अध्यक्ष- प्राचार्य डॉ. अ. दि. माडगूळकर आणि उपाध्यक्ष- प्रा. के. व्ही. कुराडे हे आहेत.

प्रा. डी. जी. डिवकार.

ने चेटरी

मुलींची एन्. सी. सी.

गेल्या दोन वर्षांपासून मुरु झालेली एन्. सी. सी. या वर्षीही अधिक यशस्वी झालेली आहे, -मुलींची संख्या २६ आहे. चालू वर्षाचा कॅम्प रत्नागिरी जिल्ह्यातील त्रिपळूण या ठिकाणी झाला. या कॅम्पमध्ये ११ मुलींनी भाग घेतला. १५ ऑगस्ट हा स्वातंत्र्य दिन व २६ जानेवारी एन्. सी. सी. कॅडेट्स नी उत्साहाने पार पाडला. कॉलेजचे आदरणीय प्राचार्य डॉ. अंबादास माडगूळकर यांनी मानवंदना स्विकारली.

२५ नोव्हें. १९७२ रोजी एन्. सी. सी. दिन उत्साहाने पार पाडला. प्राचार्य अध्यक्षस्थानी होते. त्यांनी राष्ट्रपती व डायरेक्टर जनरल एन्. सी. सी. यांचे संदेश वाचून दाखविले

डिसे. महिन्यात झालेल्या फायरिंगमध्ये कु. जयश्री वाडेकर व कु. वाडेकर यांना (Best Firer) चे पारितोषिक मिळाले. तसेच कु. उषा आसगावकर, कु. गाडवी व कु. उज्वला वंडगे यांची काम्टी कॅम्प-माठी निवड झाली होती.

श्री. रॉय, इंगवले, जाधव, गवळी यांनी विद्यार्थिनींना उत्तम प्रकारे मार्गदर्शन केले.

कु. एस. एल. फडणीस
एन्. सी. सी. प्रमुखा

'अनामिका' भित्तिपत्रक-

'अनामिका' चा या वर्षीचा विशेषांक काव्य विशेषांक म्हणून प्रसिद्ध करण्यात आला. या विशेषांकाचा विद्यार्थी वर्गाचा उत्कृष्ट प्रतिसाद मिळाला. या विशेषांक अंतर्भूत करण्यात आलेल्या कवितांमध्ये कवय - सूर्यकांत घुंगरे, 'चाहूल' - देसाई ए. ए. सामणे, 'येजरे पी एल्', 'अभोगी' - पाटील बी. डी. शेंबे - शिवाजी गोकावकर हे सुंदर तरुणी - कु. महादेवी इंगळे या कविता विशेष उल्लेखनीय होत्या. माहक व चिन्तामय मजाकर श्री बी. कुंभार यांची होती.

पी. एल. येजरे
वा. शें. का. श.

प्रा. शरद वराडकर
विभाग प्रमुख

प्रसिद्ध विभाग-

या वर्षी महाविद्यालयामधील वर्षभरातील विविध कार्यक्रमांचे व शिवाजी विद्यापीठ विभाग सामन्यांचे वृत्त-विवरण अत्यंत समर्थक रितीने करण्यात आले.

राष्ट्रीय छात्रसेना (एन्. सी. सी.) १९७२-७३

१६ महाराष्ट्र बटालियन

चालू वर्षी जुलै महिन्यापासून नियमित परेड्स मुरू झाल्या. बऱ्याच विद्यार्थ्यांची एन्. सी. सी. मध्ये भाग घेण्याची फारच इच्छा असतानामुद्धा आमच्या

कंपनीसाठी १४५ विद्यार्थ्यांची संख्या ठरवून दिल्यामुळे
आम्हाला इतकीच संख्या कंपनीमध्ये ठेवावी लागली.

दिनांक १५ ऑगस्ट रोजी प्राचार्य डॉ. माड-
गूळकर यांच्या हस्ते ध्वजवंदन व शपथविधी झाला.

यावर्षीचे वार्षिक-शिबीर शिखर-सिगणापूर ता.
माण येथे आक्टोबर महिन्यांत यशस्वीरित्या पार पडले.
शिबीरामध्ये झालेल्या स्पर्धामध्ये आपल्या महाविद्या-
लयाच्या छात्रांनी उल्लेखनीय यश मिळविले. नेमवाजी
स्पर्धेमध्ये आपल्या महाविद्यालयाने तिसरा क्रमांक
मिळविला. बॅनेट फायटर, बेस्ट कॅडेट, निबंध लेखक
म्हणून आमच्या पुढील छात्रांनी अनुक्रमे तिसरा क्रमांक
पटकाविला. १) तेलवेकर एस्. जी. २) सोलापुरे
बी. जे. ३) वांगणेकर आर्. बी. जनरल क्वार्टर गार्ड-
मध्ये आमच्या १) भोसले ए. बी. २) आजरी पी. सी.
३) नलवडे ए. आर. ४) माळी व्ही. टी. यांनी वैय-
क्तिक नैपुण्य दाखविले. तसेच कवायतीमध्ये आपल्या
छात्रांनी चांगलीच स्पर्धा केली.

एन्. सी. सी. दिनानिमित्त बॅनेट फायटिंगचे
प्रात्यक्षिक दाखविले. २६ जानेवारी रोजी प्रजासत्ताक
दिनानिमित्त प्राचार्य डॉ. माडगूळकर यांच्या हस्ते ध्वज-
वंदन झाले. कॅम्पमध्ये ' अ ' ग्रेड मिळविणाऱ्या छात्रांना
प्राचार्यांच्या हस्ते सर्टिफिकेट्स वाटली. तसेच कचेरी-
जवळ पोलीस परेड ग्राउंडवर सर्व छात्रांनी संचलन
करून दाखविले. येथेही बॅनेट फायटिंगचे प्रात्यक्षिक
केले.

परवाच झालेल्या अंडर ऑफीसरच्या परीक्षेमध्ये
१) तेलवेकर एम्. जी. २) सोलापुरे बी. जे. ३)
आजरी पी. सी. ४) भोसले ए. बी. या छात्रांची निवड
झाली.

आमचे प्राचार्य डॉ. अंबादाम माडगूळकर व
वटारियन प्रमुख मेजर पाटणेकर ह्यांच्या मार्गदर्शना-
खाली व उत्तेजनाने सर्व छात्रांनी अत्यंत उत्साहाने व
शिस्तीने शिक्षण पुरे केले हे नमूद करण्यास आनंद
होता.

नायब मुखेदार राम अमिस राय व इवाळदार

किशन जाधव, इंगवले, गवळी यांनी आमच्या छात्रांना
योग्य असे शिक्षण घेऊन छात्रांमध्ये शिस्त व एन्. सी.
सी. बद्दल आवड निर्माण केली.

सेकंड लेफ्टनंट
ए. एम. नाळे
कंपनी ७ प्रमुख

ग्रंथालय विभाग -

ग्रंथालय हा महाविद्यालयाचा आत्मा असतो.
या आत्म्याच्या पोषणावरच महाविद्यालयाची प्रगती
अवलंबून असते. प्रगतीचे एक साधन म्हणून वापरल्या
जाणाऱ्या ग्रंथालयाचा दर्जाही तितकाच महत्वाचा
असतो. हा दर्जा केवळ ग्रंथ संख्येवर अवलंबून असत
नाही तर तो ग्रंथ संग्रहाच्या श्रेष्ठत्वावर अवलंबून
असतो आणि म्हणूनच आमचे ग्रंथालय हे उत्कृष्ट ग्रंथ-
संग्रह असलेले श्रेष्ठ दर्जाचे ग्रंथालय आहे असे आम्ही
अभिमानाने म्हणू शकतो. ग्रंथालयाचा दर्जा उत्तम
असावा यासाठी प्राचार्य डॉ. माडगूळकर नेहमीच
प्रयत्नशील असतात.

समारंभ -

या वर्षी ग्रंथालयाच्या वतीने पुस्तक पेढी
(Book Bank) च्या उद्घाटनाचा एक शानदार
कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता. उद्घाटक
अध्यक्ष होते प्राचार्य डॉ. माडगूळकर. प्रथम ग्रंथपाल
श्री. टी. ए. पाटील यांनी प्रास्ताविक करून पुस्तक
पेढी विषयी माहिती दिली. प्राध्यापक व्ही. एस. बन्ने
यांचे समयोचित भाषण झाले. आपल्या भाषणात
प्राचार्य म्हणाले, ' या योजनेचा विद्यार्थ्यांनी फायदा
घेऊन आपल्या ज्ञानाचा सतत विकास करित राहणे हे
त्याचे कर्तव्य आहे- ' शेवटी प्राचार्यांना हार अर्पण
करून उपस्थितांचे आभार श्री. वी. वी. पुंडपळ यांनी
मानले.

त्याचप्रमाणे प्राचार्यांना पी. एच्.डी. पदवी मिळाली
म्हणून त्यांचा सत्कार महाविद्यालयाने केला होता.
त्यावेळी सर्व ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांच्यावतीने पुष्पहार
अर्पण करून, त्यांचे अभिनंदन केले. आपल्या भाषणात

प्राचार्य म्हणाले '-प्रबंध लिहिण्याच्या कामात ग्रंथाल-
याच्या सर्वच कर्मचाऱ्यांचा मला उययोग झाला. त्यांचा
सेवाभाव मी या प्रसंगी विसरू शकत नाही. . . .'

पुस्तक पेढी- (Book Bank)

विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या सहकार्याने गत-
वर्षीपासून चालू केलेल्या पुस्तक पेढीत या वर्षी ४२५
क्रमिक ग्रंथांची भर घालण्यात आली. पुस्तक पेढीत
एकूण ९०० ग्रंथ आहेत. गतवर्षी या योजनेचा लाभ
केवळ १०० विद्यार्थ्यांना मिळाला होता. यावर्षी ३००
हून अधिक विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना या योजनेमार्फत
क्रमिक पुस्तके वर्षभर वापरण्यासाठी दिली आहेत.
या योजनेवर बहुसंख्य विद्यार्थीवर्ग संतुष्ट आहे.

मासिके व नियतकालिके -

व्यापार व वाङ्मय विभागासाठी एकूण ४०
मासिके व नियतकालिके मागविली जातात. या करिता
एक स्वतंत्र विभाग करण्यात आला असून Back
issue Bound vol. संदर्भासाठी विद्यार्थी व प्राध्यापक
मोठ्या प्रमाणात वापर करतात.

पुस्तकांची देवघेव

सकाळी ७-१५ ते १२ व दुपारी ४ ते ६ या
वेळेत पुस्तकांची देवघेव केली जाते. दररोज १०० हून
अधिक विद्यार्थी पुस्तकाची देवघेव करताना आढळून

आले. यात क्रमिक पुस्तके, कथा कादंबऱ्या व काही
वैचारिक पुस्तके वाचणारे विद्यार्थी आढळतात.

अभ्यासिका-

ग्रंथालयात विद्यार्थी-विद्यार्थिनी करिता स्वतंत्र
अभ्यासिका आहे. दररोज सकाळी ८ ते १२ व दुपारी
४ ते रात्री ११ पर्यंत अभ्यासिका चालू असते. फार
मोठ्या संख्येने विद्यार्थी अभ्यासिकेत अभ्यास करताना
आढळतात.

संदर्भ ग्रंथ-

ग्रंथालयाचा संदर्भ ग्रंथ विभाग समृद्ध आहे.
एन्सायक्लोपिडीया ऑफ ब्रिटानिया व सोशलसाय-
न्सेस् तसेच अन्य शब्दकोश व काही दुर्मिळ ग्रंथही उप-
लब्ध आहेत. यावर्षी एम्पीरिअल गॅझीटीअर्ससारखा
महत्त्वपूर्ण संदर्भ ग्रंथ संच या विभागांत घेण्यात आला
आहे.

विद्यार्थ्यांना सवलती-

पहिल्या वर्गात वा वर्गात प्रथम येऊन पास
होणाऱ्या विद्यार्थी विद्यार्थिनींना हवी तेवढी पुस्तके
ग्रंथालयातून पुरवली जातात. या योजनेचा १० विद्या-
र्थ्यांना फायदा मिळतो.

श्री. टी. ए. पाटील
ग्रंथपाल

: कार्यालयीन कर्मचारी वर्ग :

१)	श्री. जे. ए. सबनीस	वरिष्ठ लेखनिक
२)	„ टी. ए. पाटील	ग्रंथपाल
३)	„ व्ही. एम्. गवळी	लेखनिक
४)	„ बी. एस्. मोहिते	„
५)	„ बी. बी. पुंडपळ	„
६)	„ एस्. बी. रावण	„
७)	„ बी. आय्. रामपुरे	शिपाई
८)	„ एस्. एस्. गवळी	„
९)	„ पी. के. जाधव	„
१०)	„ बी. डी. रेगडे	„
११)	„ डी. बी. चव्हाण	„
१२)	„ बी. एस्. भालेकर	„

आमच्या क्रीडांगणावरील एक क्षणचित्र

